

Dušan Bilandžić

Tvrtko Jakovina

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

HRVATSKA U SOCIJALISTIČKOJ JUGOSLAVIJI 1945. – 1991.

Autori u tekstu promatraju hrvatsku povijest druge polovine 20. stoljeća, točnije, od 1945. i stvaranja prve Narodne vlade Hrvatske u Splitu do početka 1992. godine i međunarodnog priznanja Hrvatske od velikog broja zemalja Europe. Pritom se u kronološkoj matrici preispituju ključni procesi razdoblja u kojemu je Hrvatska bila dio jugoslavenske federacije, od unutrašnjih do vanjskopolitičkih hladnoratovskih faktora.

Ključne riječi: Hrvatska, Jugoslavija, Hladni rat, Josip Broz Tito, Komunistička partija, društvo

1. Hrvatska nakon 1945: nova vlast, nove granice, novi stanovnici

Od stvaranja prve Narodne vlade Hrvatske u Splitu 14. travnja 1945. pa do (najkasnije) 15. siječnja 1992. i međunarodnog priznanja Republike Hrvatske od velikog broja najvažnijih država Europe, Hrvatska je bila dijelom jugoslavenske federacije. Psihološki, a u mnogočemu i *de facto*, unatoč djelomičnoj okupaciji, djelomičnom funkcioniranju saveznih ustanova i činjenici da je zemlju tijekom 1991. priznalo tek nekoliko država svijeta, Hrvatska je bila samostalna zapravo od trenutka kada je Sabor proglasio neovisnost 25. lipnja 1991., a posebno nakon isteka tromjesečnog moratorija na tu odluku, koji je prihvaćen na inzistiranje međunarodne zajednice, a istekao je 8. listopada 1991. godine. Sve do tada, punih 45 godina, Hrvatska je bila druga po veličini republika socijalističke, Titove, republikanske ili, prema odlukama iz Jajca 1943., avnojske Jugoslavije.

Od posljednjih mjeseci Drugog svjetskog rata pa do prvih izbora za Ustavotvornu skupštinu Hrvatska se, kao i ostale republike, označavala prefiksom federalna i bila je dijelom Demokratske Federativne Jugoslavije (DFJ). Od preimenovanja države u Federativnu Narodnu Republiku Jugoslaviju 29. studenoga 1945. do 1963. Hrvatska je bila Narodna Republika, a od 1963. do 1990., kao dio Socijalističke Federativne Republike, Socijalistička Republika. Posljednje razdoblje, samo kao Republika Hrvatska, trajalo je od odluke Sabora o ispuštanju socijalističkih obilježja u srpnju 1990., nakon prvih višestranačkih izbora, pa do osamostaljenja. Niz ratova u kojima se raspadala republikanska Jugoslavija konačno je završen 1999. višemjesečnim bombardiranjem Savezne Republike Jugoslavije (SRJ), kako se zvala zajednica Srbije i Crne Gore, u ratu sa Zapadnoatlantskim savezom i zapravo odvajanjem Kosova 1999. godine. Međunarodnim priznanjem Prištine 2008. i referendumom za neovisnost Crne Gore 2006. završio je proces osamostaljenja federalnih jedinica Jugoslavije. Hrvatska i Slovenija bile su prve koje su se osamostalile i bile međunarodno priznate nakon što su se krajem lipnja 1991. međusobno priznale.

Osim na prostoru Hrvatske, Hrvati su tijekom Hladnog rata u većem broju živjeli na teritoriju Bosne i Hercegovine, gdje su konstitutivni narod priobalnog dijela Crne Gore, napose u Boki kotorskoj i dijelovima Vojvodine. Razgraničenje između federalnih jedinica nakon Drugog svjetskog rata uključivalo je mučne, ali razmjerno brze i efikasne pregovore u kojima sudjeluje Pavle Gregurić Pajo, kao ministar za Hrvatsku u Titovoj Vladi. U sastav Federalne Hrvatske uključena je Baranja, ali su ispala neka od povijesnih područja u Srijemu. Granice Dubrovačke Republike (p)ostale su krajnje južne granice Federalne Hrvatske, ostavljajući Boku kotorsku, koja prije 1918. nije bila u sastavu Crne Gore, pod vlašću Titograda. Granica Dubrovačke Republike poštovala se i na zapadu pa je Klek-Neum, posve nastanjen Hrvatima, ostao u sastavu Bosne i Hercegovine.¹ Manjih promjena granične crte bilo je i na drugim mjestima prema BiH. Hrvatske su se granice znatno proširile na područja koja su u međuratnom razdoblju bila dijelom Kraljevine Italije. Tako su Lastovo, Palagruža, Zadar, Rijeka i Istra, koja je dijelom postala slovenska, konačno od 1954. sastavni dio jugoslavenskog, pa onda i hrvatskog teritorija. Nakon kapitulacije Italije i Njemačke u Drugom svjetskom ratu, najprije je na dijelu istarskog područja i Slovenskog primorja stvoren Slobodni Teritorij Trsta (STT) s dvjema zonama – A pod talijanskom i B (Koparština i Bujština) pod jugoslavenskom upravom. *Memorandumom o suglasnosti* zona B i dio zone A dani su Jugoslaviji, uz jamčenje svih manjinskih prava onima koji su ostali izvan matičnog teritorija. Granice Italije i Jugoslavije, odnosno Slovenije i Hrvatske konačno su potvrđene Osimskim sporazumima 1975. godine.²

Ukupno je izvan granica Hrvatske ostalo oko 20% Hrvata. Udio Hrvata u Jugoslaviji iznosio je nešto manje od 30% stanovništva.³ U NR Hrvatskoj je 1953. živjelo 3,936.022 stanovnika. Dio Talijana na područjima koja su bila u sastavu Kraljevine Italije napustio je područja gdje su živjeli odmah nakon kapitulacije Mussolinija 1943. godine. Veći dio, više od 80 do 90% stanovnika, koji su živjeli na tome prostoru – što iznosi između 200 ili, prema talijanskim procjenama, 300 i više tisuća ljudi (pribroje li se i autohtoni Talijani, doseljenici između dvaju ratova – *regnicoli*, Hrvati i Slovenci) – iseljeno je iz toga područja u nekoliko prvih poslijeratnih godina.⁴ Masovni odlazak dijelom je potaknuo strah od odmazde (*fojbe*), dijelom osjećaj da je razgraničenje konačno i da se Pula, Rijeka i drugi dijelovi više neće priključiti Italiji. Nijemci – folksdojčeri, koji su na prostoru Hrvatske živjeli prije svega u Slavoniji, iseljavali su se još od listopada 1944. godine. Nakon rata velik dio preostalih završio je u logorima (Krndija, Tenja, Zmajevac, Ernestinovo i dr.), tako da je Hrvatsku ukupno napustilo oko 90.000 Nijemaca. Broj preostalih, ako su se uopće izjašnjavali kao Nijemci, dramatično se smanjivao. Ukupno je područje Jugoslavije napustilo oko 98% svih predratnih Nijemaca.⁵ Malen broj hrvatskih Židova, koji je preživio Holokaust ustaške vlasti, obnovio je rad Općine u Palmotićevoj ulici u Zagrebu, općina u

¹ Ljubo Boban, *Hrvatske granice od 1918. do 1993. godine*, Zagreb 1995, 52-60.

² Isto, 60; Hrvoje Matković, *Povijest Jugoslavije. Hrvatski pogled*, Zagreb 1998, 320-322; Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991. Od zajedništva do razlaza*, Zagreb 2006, 134-151; Ivo Goldstein, *Hrvatska 1918-2008.*, Zagreb 2008, 412-424; Franko Dota, *Zaračeno poraće. Konfliktni i konkurentski narativi o stradanju i iseljavanju Talijana Istre*, Zagreb 2010, 10-11; Richard J. Crampton, *The Balkans Since the Second World War*, London 2002, 21-22.

³ Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb 1999, 225.

⁴ Dota, *Zaračeno poraće*, 21.

⁵ Goran Beus-Richemberg, *Nijemci, Austrijanci i Hrvati I. Prilozi za povijest njemačko-austrijske nacionalne manjine u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini*, Zagreb – Sarajevo 2010, 209. V. i radove Vladimira Geigera.

Dubrovniku i Splitu, ali je gubitak 4/5 članova u genocidu bilo nemoguće prevladati. Dio se iseljavao i dalje, napose u Izrael.⁶ Muslimanska je zajednica rušenjem minaretâ podignutih u vrijeme NDH oko Umjetničkog paviljona ostala bez središnjeg vjerskog objekta, ali je vjersko predstavništvo ostalo jedino organizirano tijelo zagrebačkih muslimana za niz desetljeća. Dio islamske zajednice u Hrvatskoj činili su Hrvati islamske vjeroispovjesti ili tradicije, a dio su bili useljenici iz Bosne i Hercegovine, koji su se nazivali Muslimanima (s velikim M) od trenutka kada su priznati kao jedna od jugoslavenskih nacija. Dolazili su prije svega u velika industrijska središta.⁷ Dio Hrvata koji su živjeli u Australiji i zemljama zapadne hemisfere, prije svega SAD-a, vratio se u zemlju.⁸ Dio Srba, koji su tijekom rata na području Hrvatske najviše stradali, iz dijela „pasivnih krajeva“, jednako kao i tamošnji Hrvati, iseljeni su u Vojvodinu ili Slavoniju. Katoličko se stanovništvo koloniziralo uglavnom u većinska katolička područja. Uz Hrvate je na prostoru Hrvatske i dalje živjelo najviše Srba, a Hrvatska je bila definirana i kao domovina srpskog naroda u Hrvatskoj. Početkom 1950-ih Srba je bilo oko 15%, a 1990. činili su oko 12% stanovništva Hrvatske.⁹ Nakon Slovenije, Hrvatska je bila republika s najkompaktnijim sastavom stanovništva.

Dio stanovništva, ne samo Hrvata, iz zemlje je izbjegao nakon završetka Drugog svjetskog rata. Jedni su otišli zbog straha od osвете jer su podržavali Nezavisnu Državu Hrvatsku. Drugi, primjerice, simpatizeri i članovi Hrvatske seljačke stranke, uključujući i Vladka Mačeka, bili su nezadovoljni uspostavom države u kojoj će dominaciju imati komunisti. Ante Pavelić pobjegao je najprije u Austriju, potom u Rim (na prostore u posjedu Vatikana), pa u Argentinu. Poglavnik je ondje osnovao Hrvatski oslobodilački pokret (HOP).¹⁰ Atentat na Pavelića u predgrađu Buenos Airesa izvršen je 1956., kada odlazi u Španjolsku, a HOP se podijelio na više skupina. Titova Jugoslavija tražila je izručenje više osumnjičenih ratnih zločinaca, uključujući i Andriju Artukovića, koji je od 1948. do 1986. živio u SAD-u, kada je izručen i suđen u Zagrebu.¹¹ Hrvatska seljačka stranka također se podijelila. Dio članstva već je tijekom rata optirao za Hrvatsku republikansku seljačku stranku, koji je zapravo bila satelitska partija Narodnog fronta i Komunističke partije Hrvatske. Dio je slijedio politiku Augusta Košutića i Marije, udovice Stjepana Radića, dio se okupljao uz Ivana Šubašića, ministra vanjskih poslova u Titovoj Vladi u Beogradu i posljednjeg predsjednika Kraljevske vlade u Londonu, te Juraja Šuteja. Vladko Maček umro je u emigraciji, u SAD-u, 1964. godine. Nakon prvih izbora 1945., HSS je prestao djelovati u zemlji. HRSS je postojao do 1950. godine.

Drugi svjetski rat, koji je na prostoru Hrvatske (i Jugoslavije) bio i agresija i građanski rat, trajao je pune četiri godine. Posve je razorio dotadašnju strukturu države. Elita zemlje, odnosno njezini najbogatiji slojevi tijekom sukoba su uništeni, a političke strukture razorene. Dio najobrazovanijih i najbogatijih nestao je tijekom Holokausta, izbjegao iz zemlje ili se

⁶ Usp. Slavko Goldstein, 1941. *Godina koja se vraća*, Zagreb 2007, 461-462.

⁷ Zlatko Hasanbegović, *Muslimani u Zagrebu 1878.-1945. Doba utemeljenja*, Zagreb 2007, 451.

⁸ Tvrtko Jakovina, *Američki komunistički saveznik. Hrvati, Titova Jugoslavija i Sjedinjene Američke Države 1945.-1955.*, Zagreb 2003, 401-403.

⁹ Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji*, 54.

¹⁰ Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske. Kratak pregled*, Zagreb 1994, 209-211; Bogdan Krizman, *Pavelić u bjekstvu*, Zagreb 1986, 231 i dalje.

¹¹ Jakovina, *Treća strana Hladnog rata*, Zagreb 2001, 157. Andriji Artukoviću sudilo se u Zagrebu. U njegovu odvjetničkom timu bili su Srđa Popović iz Beograda, Silvije Degen i Olujić iz Zagreba. Artuković je osuđen na smrt, ali je umro u zatvorskoj bolnici u Zagrebu 1988. godine.

našao na poraženoj strani. Volja i snaga međunarodne zajednice da se poslije rata doista uspostavi vlast utemeljena slobodnim izborima na kojima će sudjelovati nekompromitirani političari, kako je i dogovoreno na Jalti na sastanku Velike trojice 1945., nisu se ispunile. Uspostava bilo koje revolucionarne vlasti u takvim bi okolnostima bila laka. Tako je i prekid s tradicijom i svime što je bilo „buržoasko“, povezano s bivšim režimom, posebno s religijom, bio nejednako brz, ali razmjerno temeljit. Poslijeratna je represija, bez obzira na to što je opća amnestija proglašena već u kolovozu 1945., potrajala nekoliko godina.

U Hrvatskoj se nakon rata javljaju jedinice „križarâ“ ili „škriparâ“. Najviše ih je bilo u Lici, dijelovima Dalmacije i zapadnoj Slavoniji, posebice oko (tada Slavonske) Požege. Pozdravljale su se riječima „za Hrvatsku i Krista – protiv komunista“ i „slava Kristu – smrt komunistu“. Osim zaostalih domobranâ ili ustaša, koji su se obično kretali u malim skupinama do najviše 10 boraca, na prostor Hrvatske ubacivali su se pojedinci koji su 1945. napustili prostor Jugoslavije, a koji su vjerovali da komunističke vlasti gube nadzor nad zemljom. Najpoznatije operacije protiv križarâ odvale su se na Papuku ljeti 1947., kada su uhićeni Ljubo Miloš i Ante Vrbani. U uzaludnom očekivanju dijela emigracije da će doći do sukoba Sovjetskog Saveza i SAD-a pokušalo se povezati sve križarske skupine u zemlji. Operacijom, koju su jugoslavenske vlasti nazvale „Gvardijan“ (a križari „10. travanj“), završeno je organiziranje ovih skupina. Pojedinačne skupine održale su se do 1952., a usamljeni pojedinci i duže. Tajne službe nove države, kao sigurnosni i represivni aparat uopće, pokazale su se iznimno učinkovite. Dio odmetnika bili su i rojalisti, Srbi. Dio četnika je iz Bosne i Hercegovine preko Hrvatske nastojao pobjeći izvan zemlje. U nekim drugim dijelovima Jugoslavije borba s ostacima poraženih skupina potrajala je do pedesetih.¹² Zaostale gerilske snage, uz represiju milicije, proizvoljnost u odlučivanju, niska razina uprave i obrazovanja dodatno su pojačavale osjećaj nesigurnosti prvih godina uspostave nove vlasti.

Prva Jugoslavija bila je velikim dijelom proširena Srbija. Drugu Jugoslaviju personificirao je Josip Broz Tito, Komunistička partija i partizanski pokret, zapravo ratno iskustvo i strukture nastale tijekom rata, uključujući i federalnu strukturu nastalu u borbi. Partizanske jedinice, preimenovane u Jugoslavensku armiju 1945., imale su gotovo milijun ljudi, vrlo mladih, ideološki indoktriniranih. Tito je sve do svoje smrti u svibnju 1980. bio neupitni gospodar Druge Jugoslavije. Nikada opterećen finesama marksističke ideologije, koju je, kao i veći dio jugoslavenskih komunista, shvaćao pojednostavnjeno, imao je izvrstan osjećaj za vlast. Bitno stariji od najbližih suradnika, osim ratnog sekretara CK SKH Andrije Hebranga, bio je osoba izvan i iznad političkih sukoba, stoga se natjecanje u jugoslavenskom vrhu vodilo za mjesto nasljednika. Tito je, kao prvi čovjek vojske, Partije i države, mimo očekivanja, nadživio ili politički uklonio brojne pretendente na vlast, ne ostavljajući nasljednika. Političkom reformom 1971. stvoreno je Predsjedništvo SFRJ, u čijem je sastavu najprije bila nekolicina, a potom tek po jedan predstavnik svake republike i pokrajine. Predsjedništvo je postalo kolektivni šef države, na čijem je čelu do smrti u svibnju 1980. bio maršal Tito (doživotni predsjednik od 1974.). Nakon Titove smrti hrvatski članovi Predsjedništva SFRJ

¹² Radelić, *Križari. Gerila u Hrvatskoj 1945.-1950.*, Zagreb 2002, 106, 199, 246, 451; Krizman, *Pavelić u bjekstvu*, 177-179; Vuković, *Klopka za koljače*, Jasenovac 1985, 12-24; Nada Kisić-Kolanović, „Vrijeme političke represije: ‘veliki sudski procesi’ u Hrvatskoj 1945.-1948.“, *Časopis za suvremenu povijest*, 25/1, 1993, 20-21.

bili su: Vladimir Bakarić, Mika Špiljak, Josip Vrhovec, Stipe Šušvar i, nakon Šušvarova opoziva, do kraja države, kao član HDZ-a poslije slobodnih izbora u Hrvatskoj, Stipe Mesić. Predsjednici Predsjedništva bili su samo Špiljak i Mesić.

Dio političara, koji su na vlast u Hrvatskoj došli 1945. na valu pobjede u ratu, na vlasti se zadržao dugo, sve do prirodnog odlaska sa životne scene. Mjesto šefa Partije, KPH ili, od promjene imena na kongresu u Zagrebu 1952., SKH, vjerojatno je bilo najvažnije u Republici u 45 godina nakon Drugog svjetskog rata. Vladimira Bakarića, koji je prvi čovjek Partije bio do 1969., naslijedila je Savka Dabčević Kučar (do 1971.). Savku je završetkom Hrvatskog proljeća zamijenila i punih deset godina vodila CK SKH Milka Planinc (do 1982.). Nakon toga su se vodeći političari na toj, baš kao i na drugim funkcijama, izmjenjivali gotovo svake godine (Jure Bilić, Josip Vrhovec, Mika Špiljak, Stanko Stojčević). Posljednji šef hrvatskih komunista, stranke koja je 1990. ime promijenila dodavanjem kratice SDP (Stranka demokratskih promjena; SKH–SDP), bio je Ivica Račan. Osim hrvatskih komunista, istu su odluku donijeli i Slovenci.

Prvi predsjednik Narodne vlade Hrvatske u Splitu postao je Vladimir Bakarić, nasljednik Andrije Hebranga na mjestu prvog čovjeka u Republici. Bez obzira na dužnosti koje je obnašao, čak i kada one formacijski nisu bile najvažnije, ostao je najutjecajnija osoba u političkom životu Hrvatske, osoba čiji je status u Zagrebu bio usporediv s Titovim u Jugoslaviji. Na čelu Vlade Bakarić je ostao do 1953., kada ga je zamijenio Jakov Blažević, još jedna osoba koja je, s većim oscilacijama, ali prilično samopouzđano, snažno utjecala na poslijeratni ustroj Republike. Odmah poslije rata Blažević, kao i Bakarić, po obrazovanju pravnik, postao je javni tužitelj Hrvatske. Nakon osamnaest godina Bakarića i Blaževića, kratko je Vladu Narodne Republike Hrvatske vodio političar starije generacije Zvonko Brkić (tek godinu dana, do 1963.). Na saveznoj razini cijelo je to razdoblje premijer bio Josip Broz Tito. Brkića je naslijedio Mika Špiljak (do 1967.), koji je – iako često izvan Hrvatske i u sukobima s nekim od drugih vodećih ličnosti u Zagrebu, a obično ga se opisivalo kao čvrstorukaša – do 1986. neprestano obnašao najviše dužnosti u Republici i Federaciji. S mjesta hrvatskog premijera otišao je u Beograd, gdje je na dvije godine bio predsjednik Savezne vlade. Uz Josipa Broza Tita, Špiljak je bio hrvatski političar s najvećim brojem najvažnijih funkcija u karijeri, od prve osobe grada Zagreba, sindikata, Vlade, Partije do Predsjedništva države.

Prve dvadeset i dvije godine tako su na čelu izvršne vlasti u Hrvatskoj bile četiri ličnosti; od tada pa do kraja Jugoslavije izmjene su bile češće, a pokušajima reforme gospodarskog sustava i premijerske su dužnosti postajale usporedive s dužnostima snažnog ministra gospodarstva. Savka Dabčević Kučar (od 1967. do 1969.) bila je prva žena na čelu Izvršnog vijeća. Zamijenio ju je riječki političar Dragutin Haramija (do 1972.). Ivo Perišin na čelu je Izvršnog vijeća Sabora SR Hrvatske bio do usvajanja novog Ustava 1974., kada se u četverogodišnjim razmacima izmjenjuju Jakov Sirotković, Petar Fleković, Ante Marković i Antun Milović. Jakov Sirotković, kasnije predsjednik Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, bio je potpredsjednik SIV-a u vrijeme Džemala Bijedića. Fleković, Marković i Milović u visoku su politiku ušli iz privrede, kao vodeće ličnosti u nekim od najznačajnijih poduzeća u Republici, poput karlovačke „Jugoturbine“, „Rade Končara“, „INA-e“, „Đure Đakovića“ i sl. Te su tvrtke, uz nekoliko drugih, poput „INGRA-e“, „Pomgrada“, „Podravke“, „Plive“, brodogradilišta i nekih konditorskih poduzeća, bile nositelji razvoja Hrvatske, ali i Jugoslavije.

Političari koji su dominirali hrvatskom politikom uglavnom bi se mogli podijeliti na dvije skupine. Cijela jedna generacija umirovljena je krajem šezdesetih. Njihov utjecaj na politiku nije prestao, ali je bio umanjnjen i često je opterećivao one na vlasti svojom konzervativnošću i kritiziranjem bilo kakvih reformskih poteza. U Republici su to bili Anka Berus, Antun Biber Tehek, Leon Geršković, u Dalmaciji poslije rata Vicko Krstulović. Premda su i dalje formalno prisutni u okviru Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata (SUBNOR; osobito borci iz Španjolskoga građanskog rata¹³) ili Savjeta Federacije, a poneke se od njih doživljavalo, posebno u drugim sredinama, gotovo kao osobe s mit-skim utjecajem na politiku – ponajprije Ivana Krajačića Stevu – na razvoj države više nisu utjecali onako neposredno kao poslije rata. Dio je vodećih političara, poput Blaževića, Bakarića, Špiljka, a u određenoj mjeri i Marijana Cvetkovića, Pere Cara i Jakše Petrića, ostao aktivan sve do sredine osamdesetih godina. Najmlađa generacija – političari poput Račana, Dimitrovića, Stipe Šuvara, Celestina Sardelića i drugih – snažno je utjecala na prilike tek od sedamdesetih godina ili još kasnije.

Prekid i smjena kadrova koji bi sasvim sigurno duže snažno utjecali na politiku u Hrvatskoj dogodili su se nakon sjednice CK SKJ u Karađorđevu u prosincu 1971., nakon koje su s vodećih društosti odstupili Miko Tripalo, Savka Dabčević Kučar, Pero Pirker i niz drugih nositelja tzv. Hrvatskog proljeća. Oni koji su do tada bili uz njih, ali u određenom smislu u drugom planu, potom su snažno dominirali političkim životom Republike s najviših dužnosti: Vrhovec, Bilić, Planinc, Ema Derossi Bjelajac i dr.

Velik broj visokih političara u Hrvatskoj bio je podrijetlom iz Dalmacije. Uz tzv. „Sisačku grupu“, kojom su dominirali Špiljak, Cvetković, generali Ivan Gošnjak i Vlado Janjić Capo, činili su najutjecajniji politički krug u Hrvatskoj, ali i među hrvatskim kadrovima u saveznom centru.

Posebnu, iako posve integriranu skupinu, činili su Srbi u Hrvatskoj. Prije Drugog svjetskog rata dominirali su u članstvu KPH/KPJ. Postupno se velika razlika u broju članova Partije sve više smanjuje, no nadzastupljenost u članstvu i dalje ostaje (sedamdesetih godina oko 25% Srba). Neposredno poslije rata najutjecajnija su bila trojica ratnih kadrova: Rade Žigjić, Stanko Opačić Čanica i Dušan Brkić. Sva su trojica s najviših dužnosti u Vladi smijenjena pod izgovorom da su stali na iberovsku, protutitovsku liniju. Vjerojatno je u pozadini sukoba više bio otpor promjenama u ustroju Jugoslavije, pa i Hrvatske, kao i osjećaj da se oni koji su, objektivno, znatno stradali tijekom rata i krajevi u kojima su Srbi u Hrvatskoj bili u većini ne razvijaju dovoljno brzo. Bakarić ih je optužio da se suprotstavljaju ekonomskoj politici Republike, posebno prema selu i u industrijalizaciji, za prosovjetske osjećaje. Žigjić, predsjednik republičkog Savjeta za industriju, najistaknutiji u skupini, smrtno je stradao na Golom otoku; Brkić, nekadašnji potpredsjednik Vlade NRH i ministar šumarstva Čanica Opačić doživjeli su duboku starost, ali bez političkih funkcija.¹⁴ Vodeći Srbi u Hrvatskoj od tada pa do kraja osamdesetih bili su prije svega Dušan Dragosavac i Milutin Baltić, pa Jovo Ugrčić, Đuro Kladarin i Čedo Grbić.

¹³ V. npr. Vjeran Pavlaković, „Twilight of the Revolutionaries: ‘Naši Španci’ and the End of Yugoslavia“, *Europe-Asia Studies*, 62/7, September 2010, 1175-1191.

¹⁴ Kisić-Kolanović, „Pravno utemeljenje državnocentralističkog sistema u Hrvatskoj 1945.-1952.“, *Časopis za suvremenu povijest*, 24/1, 1992, 85; Darko Bekić, *Jugoslavija u Hladnom ratu. Odnosi s velikim silama 1949-1955.*, Zagreb 1988, 176-178; I. Goldstein, *Dvadeset godina samostalne Hrvatske*, Zagreb 2010, 67.

Važnu su ulogu u političkom životu Republike imali kadrovi iz Hrvatske na službi u Federaciji. Njihov je utjecaj, s izuzetkom Tita, na prilike u Republici opadao kako su više izbivali iz matične sredine. Bilo je to od samog početka socijalističke Jugoslavije, kako pokazuje i odlazak, pa i sudbina Andrije Hebranga. On se pojačavao trendom decentralizacije, ojačan amandmanima na Ustav 1971. i Ustavom 1974., kada su se savezni organi i odlazak u Beograd često doživljavali ako ne kao kazna, svakako ne poput nagrade. Plaće u Beogradu bile su često manje, što je odlaske iz Hrvatske činilo neprivačnim. Hrvatski, kao i kadrovi nekih drugih republika, Beograd su znali napuštati krajem radnog tjedna. Svaka je republika u kasnijim razdobljima imala kvotu na dužnosti u vodećim tijelima. Tako je, primjerice, u diplomatskoj službi 1986. godine 17,7% dužnosnika i 15,83% diplomata bilo iz Hrvatske.¹⁵ Neposredno pred raspad države udio je ponešto i porastao. Svejedno, u Hrvatskoj vodile su se neprestane rasprave o savezним kadrovima, njihovoj vezi s Republikom i djelovanjem u interesu matične sredine. Tako se Budimira Lončara, kao posljednjeg saveznog sekretara za vanjske poslove SFRJ i trostrukog ambasadora, pred raspad Jugoslavije istodobno smatralo nedovoljno odanim i u Beogradu i u Zagrebu. U vrijeme kada je interpretacija kroz nacionalne naočale jačala najosjetljiviji su bili oni koji su govorili o majorizaciji jedne nacije i nedovoljnoj lojalnosti onih koji su živjeli u državnom središtu, posebno načinu na koji se broji zastupljenost Srba iz pojedinih republika.

Zbog relativno najvećeg pokreta otpora na prostoru Hrvatske činjenici da je Josip Broz Tito bio na čelu partizanâ, kadrovi iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine, Srbi i Hrvati, dominirali su u visokim vojnim krugovima u prvim godinama nakon rata. Tito je bio glavni zapovjednik, a Ivan Gošnjak dugogodišnji savezni sekretar za narodnu obranu. Na čelu ratne mornarice dugo je bio Mate Jerković, Viktor Buban na čelu ratnog zrakoplovstva, Otmar Kreačić bio je među najutjecajnijima u partijskoj organizaciji JNA, pa generali Ivan Rukavina, Ivan Kukoč, Radojica Nenezić i Đoko Jovanić. S izuzetkom generala Nikole Ljubičića, posljednja dvojica saveznih sekretara za narodnu obranu, admirali Branko Mamluša i general Veljko Kadrijević, bila su ratnim putem i podrijetlom Srbi iz Hrvatske. Udio časničkog kadra Hrvata nakon Drugog svjetskog rata iznosio je oko 22%, ali je njihov broj, kao i Slovenaca, neprestano opadao, baš kao što je rastao udio kadrova iz drugih dijelova SFRJ. Na području Hrvatske, u Splitu, nalazilo se sjedište Vojnopomorske oblasti, dok je u Zagrebu bilo sjedište Pete vojne oblasti. Ukupan broj Hrvata u oružanim snagama i miliciji bio je manji od udjela u ukupnom stanovništvu u Republici. U jedinicama Narodne milicije 1990. zaposleno je 50% Hrvata, ali 30% Srba i oko 16% Jugoslavena.¹⁶

Hrvatska je u socijalističkoj Jugoslaviji u dugim razdobljima bila najvidljivija, često glavni pokretač određenih reformi, iako ponekad posve usamljena. Zagreb je bio najveće industrijsko središte bivše Federacije. Jedina važnija ustanova federalne razine sa sjedištem u Hrvatskoj bio je ipak tek Leksikografski zavod, osnovan 1950., kojem je na čelu od osnivanja bio Miroslav Krleža. Prva televizijska kuća koja je počela emitirati program, a koristila se zapadnom tehnologijom u Jugoslaviji, bila je Televizija Zagreb 1956. godine. Zagrebački velesajam bio je središnje sajamsko okupljanje.

¹⁵ Savezni društveni savjet za međunarodne odnose, 9. 11. 1987., Informacija o kadrovskom stanju u SSIP-u. (na čelu Savjeta tada je Jakša Petrić); Josip Šentija, *Jedna hrvatska sudbina. Priča o Vjekoslavu Prpiću ispričana njim samim na kraju puta*, Zagreb 2007, 195.

¹⁶ Davor Marijan, *Slom Titove armije. JNA i raspad Jugoslavije 1987.-1992.*, Zagreb 2008, 64-65; I. Goldstein, *Dvadeset godina samostalne Hrvatske*, 67.

Bezbrojni konflikti unutar zemlje, između republika i vodećih političara, a koji su bili obojeni nacionalnim razlikama ili različitim čitanjem ideologije, kao i osjećaj da se pojedine sredine zapostavljaju ili favoriziraju u državi sastavljenoj od sredina s različitim kulturnim i povijesnim iskustvom stvorili su potrebu stalnih promjena i reformi a da istovremeno za promjene, onakve koje su prilike mogle suštinski promijeniti, nije bilo snage. Decentralizacija se u jugoslavenskom slučaju često mijenjala demokratizacijom pa je država, koju je najčvršće na okupu držala međunarodna, hladnoratovska konstelacija, završetkom Hladnog rata prestala postojati. U 45 godina komunističke vlasti od najkručje je staljinističke utvrde Jugoslavija postala prvi komunistički disident i „američki komunistički saveznik“, a onda gotovo pa konfederacija. Promjene koje bi zemlju previše izbacile iz orbite u kojoj se kretala mogle su se ipak teško zamisliti. Bilo je to zbog međunarodnih okolnosti hladnoratovskog okruženja, kao i ideoloških ograničenja jugoslavenskih vođa.

2. Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1948. – 1966.

Tito i članovi Politbira, a u Hrvatskoj Bakarić, bili su uvjereni da 1945. zemlja ulazi u novu, povijesno određenu, epohu u vrijeme u kojem se mogu svladati sve prepreke, a u zajednici ravnopravnih naroda treba stvoriti besklasno društvo. Jugoslavija je u svemu slijedila Sovjetski Savez i bila visoko centralizirana, iako je federalni ustroj nastao još u ratu sačuvan. Politburo – u kojem je zapravo jedna osoba bila svemoćna – odlučivao je o svemu te je kadrovirao i u republikama. Već do kraja 1945. pokrenuti su postupci protiv svih velikih novčanih zavoda pod optužbom suradnje s okupatorom. Nacionalizirana su poduzeća koja su za vrijeme rata bila u funkciji okupatora. Potom je 1946. izvršena klasična nacionalizacija privatnog vlasništva, mlinova, kinodvorana, tiskara, stranih poduzeća, a imovina je postala državna, što je otvorilo mogućnost planskoj privredi. Konfiskacija, oduzimanje ratne dobiti nakon oslobođenja, u nekoliko je godina 80% sve imovine u trgovini, bankarstvu i industriji učinila državnom.¹⁷ Agrarnom reformom već 1946. podijeljeno je oko 800.000 hektara zemlje seljacima. Plaće su bitno ujednačene. Obnova zemlje postala je glavni cilj. Stvarao se zanos koji je u kratkom vremenu trebao nadoknaditi višedesetljetno zaostajanje. Formirani su savezni fondovi koji su nadzirali golema sredstva koja su se iz Beograda raspoređivala u ostatak zemlje. Privredna se proizvodnja organizirala državnoplanski. Andrija Hebrang i Boris Kidrič bili su najodgovorniji za prve godine takvog sustava.

KPJ, a onda i KPH, zadržala je obrazac predratnog i ratnog djelovanja, sastanaka u tajnosti. Država je bila svetinja, Partija glavni usmjeritelj života i ideja. Utjecaj Partije na sve sfere društva stavljao je jedinu legalnu političku partiju iznad zakona. Pravosuđe je slijedilo koncept „narodne pravde“, zaoštravala se „klasna borba“. Kulturnu i prosvjetnu politiku usmjeravao je Agitaciono-propagandni odjel Centralnog komiteta KPH. Cilj je bio izgraditi ideološki drukčije društvo, opismenjavati nepismene, pokušati razvijati obrazovnu mrežu. Od 1946. obrazovanje u sedmogodišnjoj školi postaje obvezno. Do tada su i sva veća grafička poduzeća stavljena pod državni nadzor.¹⁸

¹⁷ Kisić-Kolanović, „Pravno utemeljenje državnocentralističkog sistema“, 54, 70.

¹⁸ Katarina Spehňjak, „Prosvjetno-kulturna politika u Hrvatskoj 1945.-1948.“, *Časopis za suvremenu povijest*, 25/1, 1993, 73, 76.

Ateistička vlast vodila je i nacionalizaciji golemih posjeda Crkve, ali i odvajanju Crkve od prosvjete te ostalih državnih i javnih poslova. S Crkvom u sakristiji, u uvjetima kada se žestoko obračunavalo i s daleko slabijim ideološkim neprijateljima, daljnje je zaoštavanje bilo logično. Hrvatsko je pravosuđe bilo prvo i najagilnije u obračunu s crkvenim vrhom. Nadbiskupu Alojziju Stepincu sudilo se u rujnu 1946. godine. Stepinac je bio jedan od skupine u kojoj su uz Crkvu bili „mačekovci, križari, ustaše i četnici“, a koje se trebalo politički ili stvarno likvidirati. Stepinac, kojega je branio poznati odvjetnik Ivo Politeo, osuđen je na 16 godina robije, a od 1951. interniran je u rodni Krašić, gdje je umro 1960. godine. Na sličan se način u velikim političkim procesima, kojih je bilo u cijeloj Jugoslaviji, sudilo prvacima NDH Slavku Kvaterniku, Mili Budaku i drugima.¹⁹ Nosiocem obračuna s protivnicima režima bile su jedinice OZN-e (Odjeljenja za zaštitu naroda), koja je Titovim ukazom stvorena u Drvaru 13. svibnja 1944. kao središnja obavještajna i kontraobavještajna služba. U ožujku 1946. izdvojena je iz Ministarstva narodne obrane i pridružena Ministarstvu policije kao Uprava državne bezbjednosti (UDB-a). Nakon što je unutar zemlje likvidirana neposredna opasnost, tajna policija KOS – a uz civilnu je postojala i vojna – velikim je dijelom bila usmjerena prema tzv. „neprijateljskoj emigraciji“.

Poput Sovjetskog Saveza, Jugoslavija je usvojila petogodišnje planove. Autor prvoga bio je ministar industrije i predsjednik Privrednog savjeta još u Vladi Tito–Šubašić (koja postoji do izbora 1945.), Andrija Hebrang. Isto je bio i u Vladi FNRJ, kada Hebrang postaje predsjednik Savezne planske komisije. Premda je smijenjen tijekom određivanja ciljeva prvog petogodišnjeg plana, način organizacije privrede u zemlji sve do radikalne promjene nakon prekida sa Sovjetima obilježen je u tome vremenu. Prvih nekoliko godina poslije Drugog svjetskog rata u radikalnom komunizmu, FNRJ je bila predvodnica među svim zemljama Istočne Europe. Tito je tih godina putovao isključivo na Istok, dočekivalo ga se poput heroja kao vođu ogleadne zemlje „narodnih demokracija“, kao najpouzdanijeg sovjetskog saveznika. Ugovor o prijateljstvu FNRJ sa SSSR-om potpisan je već 1945., a Tito je, unatoč samouvjerenosti, pristajao na jasnu hijerarhiju i informiranje Moskve o političkim potezima koje je vukao. Na stvaranju Informacijskog biroa komunističkih partija (IB) u Szklarskoj Porebi u poljskoj Šleskoj 1947. jugoslavenski komunisti dobili su priznanje činjenicom da je u Beogradu bilo sjedište Kominforma, nove zajedničke organizacije komunističkih partija. Zbog prevelike revolucionarne revnosti jugoslavenskih vlasti – pogleda li se Trumanova doktrina, koja je izrijekom spominjala pomaganje komunističkoj gerili u Grčkoj, što je činio Tito – i Marshallova plana, željezna zavjesa koja se spustila između Istoka i Zapada dijelom je bila rezultat i tvrde jugoslavenske politike.

Jugoslavija je vodila agresivnu politiku prema susjedima. Teritorijalno se proširila na uštrb Italije, ali je konačno razgraničenje još bilo otvoreno, što je bio stalni izvor napetosti s najvećim zapadnim susjedom. Poslije rata partizanske su jedinice ušle na austrijski prostor, koji je do 1955. bio podijeljen između pobjednikâ u Drugom svjetskom ratu. Pomagala je komunističku gerilu u Grčkoj. S obzirom na to da je još 1946. jedan američki zrakoplov srušen iznad Bleda, a ponašanje prema zapadnim zemljama i diplomatskim predstavnicima zbog ideoloških je razloga bilo incidentno, Jugoslavija je učinila sve da se posve izolira od Zapada. S istočnim zemljama odnosi su isprva bili odlični. Problem je bio taj što su do jučer i Bugari, Albanci i Mađari, kao njemački ili talijanski sateliti, nadzirali dijelove

¹⁹ Kisić-Kolanović, „Vrijeme političke represije“, 14-19; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji*, 375.

Jugoslavije. Jugoslavija je u jednom trenutku poslala vojne snage u pomoć Albaniji, koja je željela ujedinjenje s Beogradom. S Bugarima je Beograd potpisao sporazum o Balkanskoj federaciji, dakle o povezivanju. Goleme ambicije Josipa Broza Tita zaustavljene su iz Moskve. Discipliniranje najodanijeg i najmoćnijeg u Lageru, započeto slanjem pisama Staljina i Molotova, završilo je stvaranjem prve disidentske komunističke zemlje. Činjenica da je Jugoslavija 28. lipnja 1948. izbačena iz IB-a opisana je u američkim krugovima kao najvažniji događaj u svjetskoj politici od kapitulacije Japana.²⁰

Većina jugoslavenskih komunista osjećala je ne samo proruske osjećaje već i ljubav prema Staljinu. Tito se stoga našao u najtežem položaju, vjerojatno u ukupnom političkom životu. Kada je stigao Staljinov „ultimatum“ da podnese ostavku na svoje funkcije, Tito je, kao prvi primalac pisma iz Kremlja, odlučio pružiti otpor. Bojao se, međutim, da će Centralni komitet u „demokratskoj raspravi“ stati na Staljinovu stranu. Stoga je najprije pozivao jednog po jednog od članova Politbira na sastanak. Tek nakon što je dobio privolu većine, uz njihovu je pomoć išao na sjednicu CK KPJ, koji je prihvatio Titovo „ne“ Staljinu. Istina, Staljin se odrekao Tita, no u konačnici je sasvim svejedno kojim je redoslijedom došlo do prekida. Prekid je nastupio jer je postojalo određeno nepovjerenje, a odlučnost da slabija strana ne posustaje pokazala je da Staljin nije djelovao iz hira. Tito je kasnije u razgovoru sa Svetozarom Vukmanovićem Tempom, čuvši od njega da je vojni vrh već prvog dana bio spreman pružiti Titu podršku, znao reći da bi mu poznavanje te informacije uštedjelo „besane noći“.

Na brzo sazvanom Petom kongresu KPJ ljeti 1948. još se uvijek zazivao Staljin, ali prekid koji je trajno obilježio ne samo odnose u Europi i u svjetskom komunističkom pokretu već i odredio posebnosti jugoslavenskog komunističkog poretka bio je nepovratan. Jugoslavija je gospodarski izolirana od Istoka. Istočne zemlje postale su pravi sovjetski sateliti, a disciplina se utjerala pronalaženjem i egzemplarnim osudama „titoistâ“. Jugoslavija je ostala trajno ideološki neovisna o Moskvi, u početku i odlučna u promoviranju vlastitog ideološkog sustava kao alternative sovjetskom.²¹

Infornburoovaca u Jugoslaviji, barem prema klasifikaciji vlasti, bilo je oko 55.000, od kojih je bio velik broj prvoboraca. Strah od mogućeg Staljinova poziva „zdravoj jezgri“ i rušenja vlasti izazvao je opću mobilizaciju represivnog aparata. Iskorištena su postojeća zatvorska postrojenja i ustanove, a potom su ljeti 1949. stvorena nova: Goli otok i Sv. Grgur uz otok Rab, gdje je ukupno zatvoreno 16.158 logoraša, od čega 828 žena. Na Golom je umrlo ili stradalo 446 ljudi. Prema nacionalnom sastavu, najviše IB-ovaca bili su Srbi i Crnogorci (više od 65%), dok je Hrvata bilo 15,88%.²² Nisu svi bili staljinisti; neki su tek imali poteškoća s prebrzim izborom samo jednog od vođa kojeg mogu slijediti, a neki su ondje završili slučajom, nemarom, zlobom ili zbog krivo izgovorene riječi.²³ Među žrtvama našli su se i neki visoki političari, od kojih su, bez obzira na stvarne motive, u Hrvatskoj najvažnija trojica srpskih političara, Žigić, Brkić i Opačić, a na državnoj razini

²⁰ Jakovina, *Američki komunistički saveznik*, 232-249; Bekić, *Jugoslavija u Hladnom ratu*, 23-36.

²¹ Robert Service, *Comrades. Communism: A World History*, London 2007, 307; David Priestland, *The Red Flag. Communism and the Making of the Modern World*, London 2010, 333.

²² Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 308-309.

²³ Radelić, „Pripadnici Udbe u Hrvatskoj osuđeni zbog Infornburoa“, *Časopis za suvremenu povijest*, 2, 2010, 367-412; Ivo Banac, *Sa Staljinom protiv Tita. Infornburovski rascjepi u jugoslavenskom komunističkom pokretu*, Zagreb 1990.

Andrija Hebrang. Potonji je iz Politbiroa KPJ smijenjen još 1946., a glavne je poslove od njega preuzeo Boris Kidrič. U kućnom je pritvoru bio od ožujka 1948., kad su počela pristizati Staljinova pisma jugoslavenskom vodstvu. Nakon toga su se različiti pogledi na ustroj privrede, možda i položaj Hrvatske u Federaciji, spojili sa strahom od frakcijskih borbi koje bi Staljin mogao iskoristiti za svrgavanje Tita. Hebrang je bio posljednji najviši dužnosnik koji je zbog političkih neslaganja likvidiran (vjerojatno 1949.). Rehabilitiran je, sudski i politički, tek uspostavom demokratske vlasti nakon 1991.²⁴

Poremećaj u međunarodnom položaju zemlje, velika uzbibanost unutar komunističkih krugova i atmosfera straha Jugoslaviju su uveli u izvanredno stanje te ubrzali kolektivizaciju sela. Učinjeno je to vjerojatno dijelom kako bi se pokazalo Moskvi da prigovori za nedovoljnu komunističku revnost jugoslavenskom vrhu ne stoje. Još više zbog opće izolacije zemlje, u uvjetima uništene privrede, seljaci, daleko najdominantnija skupina stanovnika, bili su oni od kojih se moglo uzeti kako bi se ublažila glad. Prisilan otkup i oduzimanje uroda izazvali su opće nezadovoljstvo. CK KPJ u siječnju 1949. na svojoj 2. sjednici donio je direktivu o kolektivizaciji sela. Stihijski karakter kolektivizacije, surovost i veliki gospodarski podbačaj (do 1952. manjkove je imalo 80% zadruga), uz nezadovoljstvo seljakâ, sve su učinili politički vrlo opasnim. Protivljenje stvaranju seljačkih radnih zadruga – kojih je u Hrvatskoj početkom 1949. bilo 320, a do polovine godine 1.191 – izazvalo je golemo nezadovoljstvo kojim su se katkada koristili i križari. Samo na jednom prostoru sve je preraslo u pravu, veliku pobunu, koja je dijelom obuhvatila i hrvatske krajeve, prostor nastanjen uglavnom kordunaškim, srpskim stanovništvom. U svibnju 1950., prije svega u cazinskom kraju (odatle i Cazinska buna), ali i među Kordunašima, stanovništvo se pobunilo protiv ruskog modela izgradnje države, ali i za obnovu starog, monarhističkog režima.²⁵ Buna je brzo ugušena, ali je sve jasnije postajalo da su promjene režima nužne. Prijedlog da se postupno zadruge raspuste osmislio je Vladimir Bakarić.²⁶

Samoupravljanje je u Jugoslaviji uvedeno 1950. i postalo je novim načinom interpretacije socijalizma. Država je trebala odumirati jer je sovjetski režim pokazao kako je državni kapitalizam – što je zapravo bila potpuna dominacija Partije – gori od onog privatnog. Prvi radnički savjet stvoren je u Solinu 29. prosinca 1949. u tvornici cementa „Prvoborac“. Time je, simbolički, završavalo administrativno razdoblje razvoja gospodarstva, prekid s praksom prema kojoj je čovjek sredstvo, a ne svrha. Ministarstvo plana ukinuto je do 1951. U teoriji je trebalo zaustaviti prevlast birokracije, a radnicima dati nadzor nad upravom poduzeća. Ipak, još je dugo akumulacija ostajala državna, tržište bilo ograničeno, samostalnost poduzeća ograničena državnim intervencionizmom, teška industrija privilegirana, a samoupravljanje je uglavnom bilo motivacijskim čimbenikom.²⁷ Krah seljačkih zadruga

²⁴ Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, 120-125; Pavle Kalinić, *Andrija Hebrang. Svjedoci govore*, Zagreb 2008.

²⁵ Kisić-Kolanović, „Pravno utemeljenje državnocentralističkog sistema“, 79, Vera Kržišnik-Bukić, „Cazinska buna 1950. kao simbolna koordinata društvenih zbivanja u Cazinskoj krajini u 20. stoljeću“, *Bošnjačka pismohrana*, 10/32-33, 2011, 238-271; Hase Ćoralić, „Cazinski ustanak 1950. – svjedočenje sudionika“, *Bošnjačka pismohrana*, 10/32-33, 2011, 292-313; John R. Lampe, *Balkans into Southeastern Europe*, New York 2006, 201; Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 312.

²⁶ Denison Rusinow, *Yugoslavia. Olique Insights and Observations*, Pittsburgh 1977, 56.

²⁷ Vilim Ribić, „Konceptija prvobitne socijalističke akumulacije u Jugoslaviji (razdoblje četrdesetih i pedesetih godina, 1945-1954)“, *Časopis za suvremenu povijest*, 2/1-3, 1989, 127; I. Goldstein, *Hrvatska 1918-2008.*, 467-468; Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 321-326; Lampe, *Balkans into Southeastern Europe*, 202.

tražio je potpunu promjenu politike prema selu. Kao i u drugim slučajevima u uvjetima odvojenosti od Istoka, u ovisnosti o pomoći sa Zapada stvarali su se kombinati – poljoprivreda se orijentirala prema talijanskom modelu, napose uvozu sjemena.

Zemlja je početkom pedesetih godina bila u katastrofalnom položaju. Trgovina je 1950. u odnosu na ionako slabu 1948. pala za 35%. Konačna materijalna orijentacija na Zapad došla je stoga i kao jedini logičan izlaz. Tito je, opet, ondje bio prihvaćen kao sredstvo raskoljavanja Istočnog lagera. Izbor između prosovjetskog ili nacionalnog komunističara pokazao se jednostavnim za mnoge, od administracije u Washingtonu do do jučer oštro neprijateljski raspoloženih krugova u Zagrebu, primjerice, bivših političara HSS-a. Počela je pristizati i vojna pomoć Zapada, uglavnom preko hrvatskih luka.²⁸ Na Šestom partijskom kongresu u Zagrebu 1952., KPJ je promijenio ime i postao Savez komunista (SK), kako bi se naglasila usmjeravajuća, a ne diktatorska uloga Partije. Titov govor – u svjetlu brzog zatopljanja odnosa s Moskvom kasnije vrlo rijetko reproduciran – istaknuo je kako je sukob FNRJ i SSSR-a, odnosno dviju partija, „u prvom redu bio sukob između imperijalističke države koja je silom htjela podjarmiti jednu nezavisnu zemlju“, „nastao iz čisto agresivne hegemonističke politike“ Sovjetâ s pokušajem da se stekne nova „kolonija“. Nametanje teorije o vodećoj naciji i isticanje ruskosti imali su posljedice na sve neruske nacije, od kojih su neke posve uništene „na najsvirepiji način, kome bi čak i Hitler mogao zavidjeti“. „To su azijske metode prema kojima je čak i Džingiskanova slava zamračena“, bio je najizravniji ikada u javnom nastupu Tito.²⁹ Iste je godine Miroslav Krleža na Kongresu književnika održao referat u kojem je napao instrumentaliziranu književnost, zagovarajući da umjetnost nikada ne treba govoriti u ime revolucije ili politike, što je vrijedilo i za desne i za lijeve.³⁰ Šesti kongres promjene u društvu, činilo se, namjeravao je povući daleko, do važnih reformi sustava.

Nakon Staljinove smrti u ožujku 1953., odnosi sa Sovjetskim Savezom počeli su se smirivati. Sama činjenica Staljinova fizičkog odlaska nije posve promijenila jugoslavenski kurs u vanjskoj politici odnosa prema stečenoj samostalnosti. Pokazivao je to ulazak Jugoslavije u Balkanski pakt s dvjema zemljama članicama NATO-a, Grčkom i Turskom, što je bio potpuni novum u svjetskoj politici toga vremena. Iako je 1953. došlo do zaoštavanja odnosa s Italijom i Zapadom uopće zbog Trščanskog pitanja, članstvo u vojnom savezu koji se naslanjao na Sjevernoatlantsku alijansu imalo je blagotvoran utjecaj na konačno razgraničenje s Italijom jer je sporazum postignut 1954. godine. Konačno je u svibnju 1955. u Beograd, u svojevrstnu Canossu, doputovao Nikita Hruščov, novi prvi čovjek SSSR-a. Približavanje dviju zemalja – potvrđeno Beogradskom, a nakon 1956. i Tajnoga govora prvog čovjeka KPSS-a Moskovskom deklaracijom, kojom su se normalizirali odnosi između dviju partija, ali i dalje na ravnopravnim osnovama – nije preusmjerilo, ali je omekšalo jugoslavensku politiku.³¹ Za buduću politiku bila je važna i Titova azijska turneja u izvaneuropske zemlje, poput Burme, Egipta i Indije. Nakon povratka s dvomjesečnog

²⁸ Jakovina, *Američki komunistički saveznik*, 269-274; Rusinow, *Yugoslavia*, 60; Lampe, *Balkans into South-eastern Europe*, 201.

²⁹ Dragan Lalović, „Program Saveza komunista Jugoslavije – koncepcijski razlaz sa staljinskim totalitarizmom?“, u: 1948. *Povijesni razlaz sa staljinskim totalitarizmom?*, Zagreb 2009, 140-145.

³⁰ Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 341-342.

³¹ Jakovina, *Američki komunistički saveznik*, 495-505; Bekić, *Jugoslavija u Hladnom ratu*, 681 i dalje; Rusinow, *Yugoslavia*, 87-94; Lampe, *Balkans into Southeastern Europe*.

putovanja u Aziju, Tito je 11. veljače 1955. u Rijeci pred oko 100.000 ljudi rekao kako je put bio „otkriće ... prava je sreća što smo mi uspjeli ostvariti vezu s njima, što smo odlučili da idemo zajedno“. Istu je misao parafrazirao u Karlovcu, Zagrebu i Beogradu, gdje ga je dočekalo 300.000 ljudi. Ondje je rekao: „Ni jedan neriješeni međunarodni problem nije vrijedan da se zbog njega narodi zakrve ... treba ići drugim putem“.³² Premda od toga putovanja do stvaranja Pokreta nesvrstanih 1961. put nije bio pravocrtan, pa ni brz, može se smatrati da je tada jugoslavenskom vrhu, prije svega Titu, uz cijelu diplomatsku službu, državnog sekretara za vanjske poslove Koču Popovića i pomoćnika za Aziju, Afriku i Latinsku Ameriku Josipa Đerđu, otvoren drugi pogled, usmjeren na svijet izvan Europe i Amerike.

Jugoslavija je, međutim, još polagala određene nade u širenje vlastitih ideja na Istok. Događaji u Mađarskoj 1956. još jednom su je zakratko stavili u središte zbivanja u komunističkom svijetu. Vođa mađarske revolucije Imre Nagy se ulaskom sovjetskih tenkova u Budimpeštu sklonio u jugoslavensku ambasadu na Trgu heroja. Dio Mađara prebjegao je u Jugoslaviju, prije svega Sloveniju i Hrvatsku, a rasplet je pokazao kako se obećanje iz Beogradske i Moskovske deklaracije o individualnim putevima u socijalizam ne odnosi na sve zemlje Istočne Europe, već možda tek na Jugoslaviju, na način koji za Tita nije bio prihvatljiv.³³

Ono što se doista usporilo nakon velikih promjena u Moskvi bio je reformski proces unutar zemlje. Tito je bio inicijator usporavanja započetih reformi. Posljedica svega bio je „slučaj Đilas“. U zanosu borbe protiv staljinizma Milovan Đilas, kontroverzan, neobično talentirani književnik i političar, koji je od pravog staljinista sve više postajao revizionist, izgubio je vjeru u oblik komunizma kakav je i sâm zdušno gradio. Na plimi borbe protiv staljinizma razradio je koncept uspostavljanja višestranačkog (ili barem dvostranačkog) sustava u Jugoslaviji. U medijima je, kao jedan od najvažnijih dužnosnika FNRJ, objavio oko dvadeset članaka. Nitko, pa ni Tito, nije imao primjedbe na napisano, a sve je imalo golem odjek u Partiji. U Sloveniji je, primjerice, od 37 partijskih komiteta lokalnih zajednica 35 podržalo Đilasa. U *Borbu*, koja je objavljivala tekstove, pristiglo je 30.000 pisama iz svih krajeva Jugoslavije, s pohvalama i željom da Đilas nastavi svoju akciju. Snažno su ga u Hrvatskoj popularizirali i *Vjesnik u srijedu te Naprijed*. Nakon što je Đilas napisao tekst, gotovo pamflet, „Anatomija jednog morala“, u kojem je, opisujući profil jugoslavenske birokracije, rekao da je „resi“ životinjska pohlepa za održavanje pozicija, pohlepa koja je nerazumljiva i divlja, čudovišnja i nemilosrdnija od bilo kakve životinjske borbe, našli su se ugroženi njegovi najbliži suradnici. Iako je sâm Đilas kasnije tvrdio kako su ga Vladimir Bakarić i Edvard Kardelj hrabрили da nastavi borbu, pa i da je Bakarić bio radikalniji od njega u pogledu uvođenja višestranačkog sistema, stvar se rasplela burno i dramatično. Tek imenovani predsjednik Skupštine Jugoslavije smijenjen je, a Đilasovo istrčavanje izazvalo je negativne tendencije za započeti proces demokratizacije, decentralizacije i debirokratizacije (tzv. 3D).³⁴

³² Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 375-376; Jakovina, *Američki komunistički saveznik*, 488-494.

³³ Jakovina, „1956. godina naše ere: vrhunac jugoslavenske vanjske politike“, u: *Spomenica Josipa Adamčeka*, Zagreb 2009, 459-480; Charles Gati, *Failed Illusions. Moscow, Washington, Budapest and the 1956 Hungarian Revolt*, Washington – Stanford 2006.

³⁴ Rusinow, *Yugoslavia*, 81-87; Lampe, *Balkans into Southeastern Europe*, 203; Bekić, *Jugoslavija u Hladnom ratu*, 565-590; Jakovina, *Američki komunistički saveznik*, 363-375.

Usporavanje političkih promjena, sve dok je gospodarski uspon bio vidljiv, čak i impresivan, osiguravalo je režimu razmjernu stabilnost. Program SKJ iz 1958. doveo je do još jednog zaoštavanja odnosa sa Sovjetskim Savezom, ali 1948. nije se ponovila. Tito, doduše, u Moskvu nije putovao sve do 1962., ali su se odnosi sa Sovjetima postupno popravljali. Početkom šezdesetih to je bilo potrebno i Nikiti Hruščovu, ali je važno da se Jugoslavija tijekom šezdesetih, unatoč uspjehu Prve konferencije nesvrstanih zemalja 1961. u Beogradu i Druge u Kairu 1964., pa i korektnim odnosima sa Zapadom, nagnula prema Istoku više no ikada kasnije.³⁵

Na dramatičnoj proširenoj sjednici IK CK SKJ sredinom ožujka 1962. Josip Broz Tito ustvrdio je kako se u zemlji ne radi o samo ekonomskoj već i o političkoj krizi. Atmosfera na sastancima postala je zastrašujuća, a Tito se pitao „je li naša zemlja zbilja kadra da se još drži, da se ne raspadne“. Na dramatičan sastanak, koji je trebao trajati sedam dana, Tito je pozvao najmoćnije suradnike iz republika, no ne i CK, čime je pokazao kako je posve jasan trend da se u centar više ne upućuje najjače ljude pa je i uloga CK bila smanjena. U raspravi je sudjelovalo 70 političara, od kojih je velik broj smatrao da Federaciju ugrožava postojanje republika koje postaju samostalne države, a republičke partije, samostalne, često i suprotstavljene političke organizacije, stranke. Federativni ustroj najviše su branili Edvard Kardelj i Vladimir Bakarić, koji je zaključio kako se suprotstavljeni pogledi ne mogu pomiriti na bilo kakvom sastanku, predlažući da svi Titu predaju ostavke. Tito se kolebao i lomio, zaključujući kako je proces raspada zemlje započeo. Ostavka, obnova centralizma ili napuštanje samoupravljanja nisu bile opcije. Konačno, stanje u desetljeću koje je trajalo, od Đilasove smjene nadalje, bilo je razmjerno stabilno i mirno, obilježeno visokom industrijalizacijom, urbanizacijom i povećanjem životnog standarda.

Hrvatska se u navedenom razdoblju brzo mijenjala. Poljoprivrednikâ je 1953. godine bilo preko 56%, a 1961. jedva 43%. Pomorska flota se sa 120 brodova u 1950. povećala na 285 u 1960. Turistički promet porastao je s 1,890.000 turista 1955. na preko 3,000.000, dakle tri puta više u 1965. Stambeni fond povećao se s 880.000 u 1951. na gotovo 2,000.000 jedinica u 1971. Trajno je ostvareno 100% zdravstveno mirovinsko osiguranje svih zaposlenih. Proizvodnja žitarica se s oko 1,000.000 tona u 1950. uvećala za dodatnih 300.000 tona u sedamdesetim godinama. Te visoke rezultate dali su ne samo poljoprivredni kombinati već i seljaci zahvaljujući kooperaciji s kombinatima. Školovanje je produženo na osam godina od 1954., a uključivalo je 94% populacije. Kvaliteta obrazovanja posvuda, poglavito u manjim sredinama, nije bila osobita.

Novi Ustav izglasan je 1963. godine. Jugoslavija je preimenovana u Socijalističku Federativnu Republiku, a Tito je od predsjednika Vlade postao Predsjednik SFRJ s mogućnošću neograničene izbornosti. Na Osmom kongresu SKJ krajem 1964. Tito se jasno distancirao od unitarističkog jugoslavenstva riječima da „oni komunisti ... koji zagovaraju stvaranje jedinstvene jugoslavenske nacije podržavaju unitarizam i hegemonizam ... njima nema mjesta u Savezu komunista.“ Od toga je trenutka trebalo slijediti politiku „ključa“, ravnopravnog imenovanja pojedinih nacija na državne funkcije, a on sâm izjavio je da ga se otada nadalje broji kao Hrvata. Socijalizam je trebao biti poveznica jugoslavenskih nacija. Kao i obično, Kardelj je i tu Titovu zamisao ideološki i zakonski uobličio. Bio je to

³⁵ Rusinow, *Jugoslavia*, 164-165; Jakovina, „Hrvatska izlazi u svijet, Hrvatska/Jugoslavija u svjetskoj politici 1945.-1991.“, u: *Hrvatska politika u XX. stoljeću. Zbornik radova*, Zagreb 2006, 337-388.

korak i prema „nacionalnoj ekonomskoj samostalnosti“, modelu da svaka nacija raspolaže plodovima vlastitog rada. Tržište je opisano kao zakonitost opstanka života. Poduzeća je trebalo rasteretiti, a administrativno reguliranje cijena napuštati. Time su stvorene pretpostavke za usvajanje zakonskih mjera, što je Savezna skupština učinila 24. srpnja 1965. Bio je to najambiciozniji paket ekonomskih reformi ikada poduzet u nekoj socijalističkoj zemlji. Gospodarstvo je trebalo intenzivirati, birokratizam iskorijeniti, prihodima su trebala raspolagati poduzeća i zaposlenici. Dinar je devalviran, dobivena je strana financijska pomoć. Liberalizacija i stvarno napuštanje planske privrede, otvaranje prema svjetskom tržištu i izgradnja socijalističkog društva s logikom tržišta, bez obzira na to što ona nije negirala Federaciju, pa ni pomoć nerazvijenima, nisu bili jednostavni čak ni u ograničenom okviru. Velik broj poduzeća, ne samo u najrazvijenijim republikama, nije bio spreman odustati od državnih dotacija, baš kao što je bilo nezadovoljnikâ u Federaciji gubitkom utjecaja na financije, čime su ostali bez dijela stvarne moći.

Opći je dojam bio da poduzete mjere više odgovaraju Sloveniji i Hrvatskoj, što je zaoštrilo odnose između republika, a oko najsnažnijeg političara, kojeg se percipiralo kao nositelja starog i potrošenog modela, odnosno kao personifikaciju nezadovoljstva reformama i decentralizacijom, počelo se stvarati ono što je moglo izgledati kao novi centar moći. Stoga je ljeti 1966. na Brijunima, pod sigurnosnom paskom hrvatske UDB-e, održan Četvrti plenum CK SKJ na kojem je smijenjen Aleksandar Ranković, potpredsjednik Federacije, najsnažniji sprski političar u zemlji, čovjek koji je *de facto* bio na čelu sustava tajne policije. Smijenjen je i niz partijskih dužnosnika, udarilo se na svemoć UDB-e iz koje su očišćene tisuće službenika. Rankovićev odlazak značio je i stvaranje drukčije klime u društvu. Republike su postale samostalnije u stvaranju piramide vlastitih kadrova, koji sada nisu išli na ovjeru u državni centar. Raspuštene su brojne partijske organizacije, dok je moć UDB-e bitno smanjena.³⁶ Promjene su zahvatile i SKJ pa su republička vodstva postajala sve snažnija.

Događaju se promjene u društvu; liberalizacija, koja je bila puštena s vrha, reflektirala se u umjetničkom stvaranju, a ponekad mu je i prethodila. U Zagrebu je već 1951. započela djelovati skupina likovnjaka i arhitekata okupljena u Eksperimentalnom ateljeu 51 (Exat 51). Godine 1954. otvorena je Gradska galerija suvremene umjetnosti. Dvije godine kasnije počelo je s radom Studentsko eksperimentalno kazalište bazirano na tekstu, s naglaskom na alternativnom scenskom nastupu. Već 1961. održan je Internacionalni festival studentskog kazališta, a iste je godine u Zagrebu organizirana i izložbena manifestacija „Nove tendencije“ koja je okupila vodeće avangardne umjetnike u svijetu. Istovremeno je Tito 1963. žestoko kritizirao kič i utjecaje Zapada u apstraktnoj umjetnosti, iako bez posebnih posljedica za umjetnost.

Od 1963. u Korčuli se organizira Ljetna škola, mjesto okupljanja vodećih filozofa, sociologa i antropologa s obiju strana ideološke granice. Časopis *Praxis*, koji se u Zagrebu tiskao od 1964., bio je jedno od središnjih filozofskih glasila u svijetu. Za zemlju je kritika praksisovaca bila iznimno važna jer je upirala na ostatke staljinizma, bez obzira na nastojanje da se svijetu pokaže umiveno, reformirano lice. Na svjetski relevantan način raspravljalo se o samoupravnom socijalizmu i kritiziralo nepravilnosti u društvu.

³⁶ Tihomir Ponoš, *Na rubu revolucije. Studenti '71.*, Zagreb 2007, 17-20; I. Goldstein, *Hrvatska 1918-2008.*, 507-508; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji*, 360-365; Rusinow, *Yugoslavia*, 163-172.

Sredinom šezdesetih otvorena je Galerija studentskog centra. Muzički bijenale, Festival eksperimentarnog filma i Festival animiranog filma stvarali su drukčiju, ponekad i u umjetničkom smislu revolucionarnu klimu. Sličnih je napora, napose u kazališnoj umjetnosti, bilo i u Ljubljani i Beogradu, ali je Zagreb bio bez konkurencije glavno mjesto novih oblika kulture u državi. Nakon političkih promjena omladinski je tisak postao stvarni katalizator promjena među mladima i na alternativnoj kulturnoj sceni. Javno i alternativno djelovanje postalo je sve snažnije, a listovi poput kratkotrajnog *Pop expressa* i *Poleta*, *Omladinskog lista* i *Studentskog lista* pokazivali su se gotovo kao mjesta alternativnog života ili su barem bez vidljivijeg partijskog diktata opisivali život.³⁷ *Rock* glazba i plavi *jeans* među mladima su postali posve obična stvar.

Početak emitiranja TV Zagreb, koji je jedan dio programa pokrивao prenošenjem hitova iz „Sanrema“, utjecao je na formiranje ukusa u popularnoj glazbi. Prvi „Zagrebački festival zabavne glazbe“ održan je već 1953., a 1959. jedan od najznačajnijih pjevača popularne glazbe u Hrvatskoj uopće, Ivo Robić, hitom *Morgen* probio se na međunarodnu scenu. Zagrebački jazz kvartet nastao je 1959., ali su veze s *jazzom* u Hrvatskoj daleko starije, baš kao što nakon nekolicine važnih pojedinaca postaju još jače.³⁸

Dio društva na koji vlasti nisu imale nikakav upliv bila je Crkva. Sredinom šezdesetih 25% djece pohađalo je vjeronauk organiziran isključivo u crkvama. *Mali koncil* tiskan je u 100.000, a *Glas koncila* 1966. u 150.000 primjeraka. Prava normalizacija odnosa države i Katoličke crkve, iako nikada bez sumnjičenja i neiskrenosti, nastupila je nešto kasnije. Veleposlanici su razmijenjeni 1966., a pri Svetoj su Stolici uvijek akreditirani Slovenci ili, uglavnom, Hrvati. Tito je bio prvi socijalistički šef države kojega je u Vatikanu 1971. primio prvi čovjek Crkve i države Vatikan, papa Pavao VI.³⁹

3. Jugoslavenske reforme i Hrvatsko proljeće (1966. – 1971.)

Odlaskom personifikacije protivnika reformi Aleksandra Rankovića, u uvjetima raspadanja državnog političkog centra, osigurana je još veća samostalnost republika. Savezna vlada gubila je mogućnost utjecanja na prilike u federalnim jedinicama. Tito se, kao i ranije, izdvajao iz borbe, ostajući moćniji od države koju je predstavljao. U republičkim su vlastima ustrojene teritorijalne obrane. Izvršno vijeće Sabora SR Hrvatske najprije je predložilo stvaranje Savjeta za vanjske poslove, a u Saboru posebnog Odbora. Prvi je na čelu novopokrenutog tijela, u kabinetu Savke Dabčević Kučar, bio Vjekoslav Prpić. Djelokrug je obuhvaćao susjedne zemlje, prije svega one u kojima su Hrvati bili nacionalna manjina. Hrvatska je dobila aktivniju ulogu i u kreiranju poslova za koje je bila najzravnije zainteresirana. Došlo je do smjene starih kadrova. Sve federalne jedinice, pa i pokrajine, postajale su znatno samostalnije. Izrađena je ustavna norma o paritetnom sastavu svih organa federacije, a sastavnice dobivaju pravo veta na odluke središnjih tijela, što je zamaskirano odredbom da se federalne odluke moraju donositi konsenzusom svih republika i pokrajina. Tako su postupno, zbog „nacionalnog ključa“, republike dobivale sve važniju

³⁷ Jasna Galjer, *Arsovski*, Zagreb 2010, 13-15, 29-31.

³⁸ Dražen Vrdoljak, *Moje brazde. Bilješke o hrvatskoj zabavnoj, pop i jazz glazbi*, Zagreb 2008, 104, 124-125.

³⁹ Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji*, 376-377.

ulogu u kadroviranju saveznih organa. Konačno, republike, što su učinile Slovenija i Hrvatska, odbijaju provoditi neke od mjera Savezne vlade. Reformska su nastojanja ipak nailazila na brojna ograničenja, ali i pokazala da je moguće mijenjati, činilo se, okoštale strukture. Jugoslavenska narodna armija, iako najmanje reformirana, ipak je 1969. pristala na Zakon o narodnoj obrani kojim su uvedene republičke teritorijalne obrane, posebni republički štabovi, što se moglo čitati i kao zametak nacionalnih, republičkih armija.⁴⁰

Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika objavljena je 1967. u književnom tjedniku *Telegram*. Uz Miroslava Krležu kao jednog od potpisnika, njome se tražila ravnopravnost uporabe svih jezika, uključujući i hrvatskog, koji se potiskivalo nauštrb „državnog jezika“. Deklaracija je probudila zanimanje javnosti za djelatnost Matice hrvatske, što će do izražaja doći u narednim godinama.

Nezadovoljstvo postupnim usporavanjem reformi izazvalo je Miku Tripala, mladog, vrlo sposobnog političara u Hrvatskoj, da organizira Svibanjsko savjetovanje sekretara općinskih komiteta SKH o ekonomskoj reformi 1968. Kritiziralo se pad industrijske proizvodnje i opći zastoj društvene reforme u Hrvatskoj. Sastanak je u mnogočemu po izgovorenem i načinu na koji su se problemi postavljali sličio retorici novog vodstva SKH, čija je predsjednica 1969. postala Savka Dabčević Kučar, a sekretar Pero Pirker. Miko Tripalo, uz Vladimira Bakarića, postao je član Izvršnog biroa CK SKJ. Novo vodstvo mladih i obrazovanih bilo je uvjeren da se upušta u borbu protiv centralizma, hegemonizma i unitarizma, pokazujući osobine koje do tada nisu bile imanentne socijalističkim političarima. Tražili su opću potporu u javnosti, postali istinski popularni i podržavani od masa, studenata i kulturne javnosti. Masovna potpora imala je socijalistički karakter ili se tako barem tvrdilo. Zato je nastala sintagma „maspok“ ili masovni pokret.

Nekoliko dana nakon Svibanjskog savjetovanja u Zagrebu je, baš kao i u velikom dijelu Europe, došlo do pokreta među studentima. U usporedbi s beogradskim događanjima 1968., zagrebačko „lipanjsko gibanje“ bilo je daleko malobrojnije. Sveučilišni odbor SSJ podržao je Svibanjsko savjetovanje IK CK SKH, a odstupanje od partijske linije ili marginaliziranje dominantne uloge SK nije bilo masovno. Partija je nastojala dokazati kako su beogradski studenti zagovornici antihrvatskog i antireformskog, povratka Rankovića na vlast; okupljeni studenti nisu imali potporu izvan vlastitog kruga, a zapravo niti filozofa praksisovaca, kako je to bilo u Beogradu, pa je zagrebačka '68. brzo utišana.⁴¹

Suzbijanje unitarizma u republikama vodilo je, prije svega u Hrvatskoj, jačanju nacionalnih osjećaja pa je položaj SK bio pomalo nejasan i težak. Obračun s unitarizmom u Hrvatskoj personificirala je smjena Miloša Žanka, tada potpredsjednika Savezne skupštine na Desetoj sjednici CK SKH. Žanko je smijenjen sredinom siječnja 1970., a povod je bio niz članaka u *Borbi* u kojima je tumačio da je hrvatsko vodstvo postalo nacionalističko-separatističko. Njegova smjena i žestoka kritika unitarizma na sjednici koja se prenosila na televiziji odredila je nove odnose unutar Republike, ali i Federacije. Bez obzira na to tko će kasnije voditi SR Hrvatsku, odstupanja od toga smjera nije bilo.⁴²

⁴⁰ Josip Šentija, *Jedna hrvatska sudbina. Priča o Vjekoslavu Prpiću ispričana njim samim na kraju puta*, Zagreb 2007, 188-189; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji*, 368.

⁴¹ Ponoš, *Na rubu revolucije*, 33-46; Hrvoje Klasić, 1968. u *Jugoslaviji. Društveno-političke promjene u Jugoslaviji u kontekstu svjetskih zbivanja*, doktorska disertacija, Zagreb 2011; Jakovina, „A Sowiesci, Amerykanie i Państwo Niezaangażowane; Studenci, Konsewatyści i Reformatorzy“, u: *Rewolucje 1968*, Warszawa 2008, 265-271.

⁴² Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji*, 382.

Veća otvorenost društva te masovna potpora Savki i Tripalu iz različitih krugova nisu značile da su sve skupine u Hrvatskoj mislile isto ili da su im krajnji ciljevi bili jednaki. Matica hrvatska, čiji su mnogi članovi bili i potpisnici Deklaracije, početkom 1971. organizacijski, kadrovski i programski toliko se razvila da je postala pravi politički faktor. Broj članova Matice narastao je od 2.323 krajem 1970. na 41.000 godinu kasnije. Izdavala je brojna glasila, a njezine novine *Hrvatski tjednik* izlazile su s nakladom od oko 100.000 primjeraka, čime su nadmašile službeni *Vjesnik*. Dio istaknutih pojedinaca bili su članovi SKH, ali radikalniji od crte koju su promovirali Savka i Tripalo. Neki su tražili prijam Hrvatske u OUN, izdavanje nacionalne valute, služenje hrvatskih vojnika samo na teritoriju Hrvatske, smjenu Bakarića i njegove frakcije u vrhu Partije. Kako je to jedan pjesnik definirao: „Hrvatska gori“.

Drugi interesni i politički centar bili su studenti. Najistaknutiji pojedinci bili su student-prorektor Zagrebačkog sveučilišta, inače izabran na tu dužnost, iako deklarirani vjernik i nepartijac, Ivan Zvonimir Čičak, pa predsjednik Saveza studenata Zagreba Dražen Budiša i Saveza studenata Hrvatske Ante Paradžik. Mladost i karakteri vođa atmosferu su ugrijali do usijanja masovnim štrajkom krajem studenoga 1971. Njihovi su zahtjevi bili malo vezani za studentska pitanja.

Partijski vrh bio je sretan zbog opće popularnosti i uspješnih nastojanja da se u SKH primi velik broj mladih, „komunista s karanfilima“, ali je razlika između „progresivne jezgre“ i ostalih u Izvršnom komitetu postajala sve vidljivija i problematičnija. Dok je dio vrha držao kako postojanje gotovo pa usporednih središta moći u osnovi osigurava mogućnost manipuliranja, pa onda i lakšeg ostvarivanja njihovih ciljeva, Vladimir Bakarić postao je važnim članom druge skupine u kojoj je zapravo bila većina IK CK SKH. Proljećarska jezgra hrvatskog vodstva nije imala saveznike među drugim republikama, a oslanjanje na Tita i nada da je njegova potpora dovoljna – s obzirom na to da je Titu trebala pomoć u pritisku na srbijansko vodstvo i ostale centre moći – nisu bili dovoljni za ozbiljniju politiku. Tako su zahtjevi hrvatske politike za „čistim računima“, većom samostalnošću poduzeća i republika, pravom na raspolaganje zarađenim onih koji sredstva stvaraju i liberalizacijom, dijelom zbog načina na koji se politika vodila, ostajali bez potpore među onima koji su mogli imati slične interese.⁴³

Tito je 27., 28. i 29. travnja 1971. sazvao sastanak rukovodstava svih republika i pokrajina te Federacije na Brijunima. U Srbiji, a i svim unitarističkim strukturama vladalo je uvjerenje da će na tom sastanku pasti hrvatsko rukovodstvo zbog nacionalizma i separatizma. Tijekom te dramatične sjednice Tito je izvan dvorane otišao na telefonski razgovor sa šefom SSSR-a Leonidom Brežnjevom, koji mu je ponudio pomoć za rješenje krize. Tito je informirao skup da je odbio pomoć sovjetskog vrha jer da on može riješiti situaciju.⁴⁴ Značajno je da je već tada, sedam mjeseci prije konačnog raspleta s vodstvom Hrvatske, Edvard Kardelj govorio kako treba smijeniti i srpsko i hrvatsko rukovodstvo jer da oba stvaraju političku klimu sličnu onoj u Mađarskoj i Čehoslovačkoj uoči sovjetske i

⁴³ Šentija, *Jedna hrvatska sudbina*, 200, 220-221.

⁴⁴ Jakovina, „Jugoslavija, Hrvatsko proljeće i Sovjeti u detantu“, *Kolo: časopis Matice hrvatske*, 4, 2005, 162-179; Isti, „Američki predsjednici i europski jugoistok u 20. i 21. stoljeću. Ratne intervencije, part nerstvo i sukobi na europskoj periferiji“ (pogovor), u: Stephen Graubard, *Predsjednici. Povijest vladanja američkih predsjednika modernog doba*, Zagreb 2010, 769-775.

intervencije Varšavskog ugovora. Pokušaj stabiliziranja situacije na spomenutoj dramatičnoj sjednici nije uspio.

Unatoč kompliciranju političkog života, nastavljena je reforma federacije pa su amandmani na Ustav izglasani 30. lipnja 1971. Odmah je započeo rad na novom Ustavu koji je postignuto trebao učvrstiti. Zemlja je sve više postajala konfederacijom, ali su sigurnosni mehanizmi trebali osigurati da se u postojećim međunarodnim okolnostima spriječi višestranačje i promjene koje bi mogle ugroziti izvana sigurnost Federacije. Tito i Kardelj gajili su nadu da će reformom federacije u smjeru konfederacije, uz uvođenje tržišnih elementata, osigurati opstanak Federacije, ali i vlastitu vlast.

Titov put u SAD, Kanadu i Ujedinjeno Kraljevstvo ujesen 1971. podudario se s početkom studentskog štrajka u Zagrebu.⁴⁵ Unatoč indicijama da je Tito još kratko nakon toga dvojio o načinu rješavanja krize u Hrvatskoj, događaji su se počeli odvijati razmjerno brzo i pravocrtno. „Mogu smijeniti nas, ali ne mogu smijeniti cijeli narod“, poručio je Miko Tripalo na narodnim zborovima u (Slavonskoj) Požegi i na Korčuli prije no što je oputovao u Karadordevo, gdje su se okupila vodstva republika, pokrajina i Federacije 1. prosinca 1971. godine. Tito je sâm odlučio da na sjednici predmet rasprave budu Hrvatska i ostale republike jer će reći da je u svima stanje podjednako.

Prije sjednice Tito je 30. studenoga i 1. prosinca primio vodstvo Hrvatske i s njim razgovarao 16 sati. Bakarić je ranije Titu rekao da on ne podržava politiku u Hrvatskoj, a na spomenutom sastanku protiv Savke istupili su Milka Planinc, Joža Vrhovec i Dušan Dragosavac. Tito je samo konstatirao da je rukovodstvo podijeljeno i da problem trebaju riješiti u Zagrebu na sjednici Centralnog komiteta. Na sjednici Predsjedništva Tito je objasnio da više ne podržava politiku u Hrvatskoj, što je značilo da traži osudu tog foruma, a istodobno je rekao da iste tendencije postoje i u drugim republikama. Srbija je pokušala opravdati politiku u Hrvatskoj jer su neki njezini lideri bili svjesni da i oni dolaze na red pa su zatražili da se svi problemi riješe unutar hrvatskoga rukovodstva, bez intervencije saveznog centra, što je moglo značiti samo to da Tito i Kardelj također ne smiju tražiti što Hrvati trebaju napraviti.

Nakon sjednice Predsjedništva Saveza komunista Jugoslavije, 12. i 13. prosinca 1971. održana je sjednica CK SKH. Savka Dabčević Kučar i Miko Tripalo podnijeli su ostavke. Uvodno je izlagala Milka Planinc, koja je navela kronologiju neslaganja unutar vrha SKH. Deseta je sjednica i dalje bila središnja, ograđivalo se od unitarizma i centralizma, iako se sada kritizirao i hrvatski nacionalizam kao sredstvo s pomoću kojeg „klasni neprijatelj“ udara na poredak. Milka Planinc postala je nova prva žena Partije u Hrvatskoj.⁴⁶

Nakon sjednice započela je žestoka ideološka kampanja u kojoj se smjenjivalo i iz Partije isključivalo mnoge koji su se na različite načine vezali uz politiku „maspoka“. Nastojanja novog vodstva bila su ograničiti osvetu jer je to moglo dovesti upravo do jačanja centralizma, napose u nacionalno mješovitim sredinama, Slavoniji i slično. Partijska statistika govori da je isključeno oko 25.000 članova Partije, među kojima najveći dio pripada njezinu kreativnijem i sposobnijem dijelu. Reakcija dijela hrvatskih emigranata na ukupna zbivanja bio je i pokušaj Hrvatskog revolucionarnog bratstva za organiziranjem

⁴⁵ Ponoš, *Na rubu revolucije*, 163.

⁴⁶ *Vjesnik* (Zagreb), 13. 12. 1971. (23. sjednica CK SKH, Milka Planinc: Naše je čvrsto uvjerenje da se Hrvatska kao samoupravna i socijalistička zajednica može razvijati samo u okvirima Titove Jugoslavije)

diverzantske akcije u Bosni („Bugojanska akcija“ ili Akcija „Fenix 72“). Hrvati su i inače bili najbrojniji među iseljenicima iz bivše Jugoslavije, posebno tzv. „gastarbajterima“ koji su se od šezdesetih godina nadalje iseljavali u Njemačku, Austriju, Francusku i druge zapadnoeuropske zemlje. Time se u zemlji umanjivao pritisak na tržište rada, ali i odlijevao velik broj sposobnih i mladih radnika iz zemlje. Krajem sedamdesetih je čak 8% radne snage bivše države bilo na Zapadu.

Kratko nakon smjene hrvatskih političara smijenjeno je srbijansko vodstvo Marka Nikežića i Latinke Perović, potom je u Sloveniji maknut Stane Kavčič, a u Makedoniji Krste Crvenkovski i Milosavljevi. Bio je to kraj nadâ da će zemlja imati snage za duboke promjene. Smjena najsposobnijih i obrazovanih kadrova na vlast je dovela ili manje inventivne ili u ponašanju bitno ograničene i ustrašenije, a u uvjetima koji su – s obzirom na nastupajuću ekonomsku krizu – bili bitno manje povoljni. Gospodarski problemi u koje su ulazile sve socijalističke države otežali su nastojanje da se s promjenama nastavi.

4. Nakon Karađorđeva: Titova smrt, ekonomska kriza i propast sustava (1972. – 1980. – 1990.)

Novo hrvatsko vodstvo, sastavljeno od ljudi koji su i dotada bili na vlasti, trebalo je, između ostaloga, ponovno pridobiti povjerenje stanovništva. Nakon oduševljenja Savkom i Tripalom velikog dijela ljudi, razočaranja u hrvatsku Partiju većeg dijela Srba u uvjetima kada je trajao obračun s dijelom političara, a u nekim sredinama i međunacionani obračuni, nastupila je apatija, sivo, tmurno doba. Nezadovoljstvo se očitovalo i u kulturi, gdje je razdoblje liberalizma zamijenjeno oštrijim ideološkim nadzorom, najviše filma. Oni koji su bili slobodniji, a nisu završili na crnim listama, bili su često autocenzurirani.⁴⁷ Slično je bilo i u drugim područjima, ali su procesi ideološkog zamrzavanja bili usporedni sa sve nemoćnijom državom.

Ulaganja u gospodarstvo bila su ipak velika pa je stanovništvo u materijalnom smislu ulazilo u jedno od najboljih epoha u poslijeratnom razdoblju. Rast se prije svega financirao zajmovima i stranim kreditima. Ono što se nije vidjelo dovoljno jasno bilo je nastojanje novog vodstva da se onemoguću povezivanje snaga „nesklonih samoupravljanju“, bilo da je riječ o tehnokratima, unitaristima ili nacionalistima, po čemu je u borbi protiv unitarizma ostalo vrlo blisko smijenjenom vrhu. Radnička klasa i Savez komunista i dalje su trebali biti kohezijska snaga cijele Jugoslavije. Trebalo je produbiti radničko samoupravljanje i socijalizam. Samoupravljanje, kako je isticala Milka Planinc, nije suprotstavljeno nacionalnom.

Tijekom sedamdesetih i dijela osamdesetih godina u Hrvatskoj je izgrađena autocesta od Zagreba do Karlovca i od Ivanje Reke do Kutine, obilazna cesta oko Zagreba, poluautocesta Rijeka – Grobnik – Orehovica, tunel Učka, most kopno – otok Krk, zračna luka na Krku, mostovi preko Save kod Zapešića i u Zagrebu, a sa SR Slovenijom nuklearna elektrana „Krško“. Moderniziran je telefonski sustav. Osnovan je „ACY“ i izgrađen niz marina za jedriličare, kao i hoteli „Babin kuk“ u Dubrovniku, „Laguna“ u Poreču, „Solaris“ kod Šibenika i „Lav“ kod Splita. Izgrađene su tri istraživačke platforme „INA-e“ i talijanskih partnera u Jadranu. U Podravini radilo se na naftnim poljima, a u Kutini otvorena je tvornica umjetnih gnojiva. Naftovod je izgrađen od Omišlja i vodio je dalje

⁴⁷ Ivo Škrabalo, *Hrvatska filmska povijest – ukratko (1896-2006)*, Zagreb 2008, 119-120.

prema istoku zemlje. Zajedničko poduzeće nekoliko velikih naftnih poduzeća imalo je sjedište na Krku. „INA“, godinama najveće poduzeće na Balkanu i najsnažnija hrvatska korporacija, istraživala je naftu u Angoli. Osim „INA-e“, odlično su poslovala poduzeća kao što su „INGRA“, „Industrogradnja“, „Pomgrad“, „Pliva“, „Prvomajska“, „Jugotanker“ i „Rade Končar“. Pronađena su sredstva za Meštrovićevu galeriju u Splitu te izgradnju nove Sveučilišne knjižnice u Zagrebu, muzeja u Zadru i Splitu te Muzeja Mimara.

Hrvatsko vodstvo nastavilo je, inače od Savke i Haramije, započetu borbu protiv ostataka centralističke prakse, posebno postojanja saveznih investicijskih fondova. Hrvatska, kao i Slovenija i Vojvodina, bila je nezadovoljna izdvajanjima za nerazvijene republike i pokrajinu Kosovo. Zagreb je katkada podizao kredite kako bi uplatio sredstva u te fondove, iako je i sâm imao niz nerazvijenih općina. Nastavilo se s borbom za regulaciju deviznog režima jer je vladalo pravilo kako izvoznička poduzeća moraju slati većinu sredstava u Beograd, odakle su se često morali boriti da zarađeno dobiju natrag. Sredinom sedamdesetih, nakon donošenja Ustava 1974., koji je u mnogočemu konfederirao SFRJ i kasnije postao temelj neovisnosti svake jugoslavenske republike, provedena je i društvena reforma Zakonom o udruženom radu (ZUR) i samoupravnim interesnim zajednicama (SIZ). Velika reforma, žestoko kritizirana od uvođenja, pa i kasnije, bez obzira na ozbiljne poteškoće u obrazovnom procesu, bila je reforma usmjerenog obrazovanja drugog stupnja u SR Hrvatskoj. Opća srednja škola s jedinstvenim programom uvedena je 1975./1976., čime se prije svega udarilo na sustav gimnazijskog obrazovanja, koji se smatralo zastarjelim, konzervativnim i preživjelim. Činjenica da je reforma srednjoškolskog programa dosljedno provedena samo u Hrvatskoj bila je još jedna ilustracija kako su republike postajale samostalne. One su se individualno mogle zaduživati, zatvarati u vlastite granice i ignorirati tržište. Individualan je bio i ulazak Slovenije i Hrvatske krajem 1978., na temelju članka 271., stavka II. Ustava SFRJ, u Radnu zajednicu Alpe-Jadran.⁴⁸

Velike investicije u projekte koji su se pokazali nacionalno iznimno važnima nisu mogle zaustaviti krizu u koju su Republika i Federacija ulazile. Ulaganja su se ostvarivala zaduživanjem, baš onako kako su to činila i ostala socijalistička društva. Tijekom sedamdesetih strani je dug porastao četiri puta. Sredinom sedamdesetih prosječan rast gospodarstva u Jugoslaviji bio je 3,9% (1975./1976.), ali sa sve većim oscilacijama, rastom nezaposlenosti i padom produktivnosti. Trendovi su bili negativni, rastao je broj nezaposlenih i migracija mladih sa sela, što je do dramatičnog izražaja došlo osamdesetih.

Nakon smrti maršala Tita 1980., a potom i Vladimira Bakarića na samom početku 1983., u trenutku kada je na čelu Savezne vlade bila Milka Planinc (1982. – 1986.), prva žena premijerka u nekoj socijalističkoj zemlji uopće, prilike su postale teške. Dinar je devalvirao za 20%, uvedeni su bonovi za benzin, a pojedine lijekove, deterdžente i južno voće nije se moglo kupiti; došlo je do redukcije struje u gradovima i zabrane izvlačenja deviza iz države. Inflacija je bila visoka, a Međunarodni monetarni fond trebao je pomoći u provođenju programa stabilizacije i reprogramiranja dugova. Milka Planinc uspjela se oduprijeti uvođenju centralizma dosljednim pridržavanjem odredaba Ustava iz 1974. Nespремnost na reforme, uz političare koji su tražili manje tržišta, više socijalizma i administrativnog nadzora, nije moglo izvući državu iz krize, već samo probuditi nepovjerenje u vlast.⁴⁹

⁴⁸ Jakovina, „Hrvatska izlazi u svijet“, 378-380.

⁴⁹ Dejan Jović, *Jugoslavija, država koja je odumrla*, Zagreb 2003, 233-234.

Partijski izbori u Hrvatskoj 1986. jasno su ilustrirali potpunu istrošenost postojeće političke strukture i nezadovoljstvo članstva partijskom organizacijom. Čak 70% anketiranih mladih nije bilo zainteresirano za učlanjenje u SKH, što čini golem postotak u odnosu na deset godina ranije. U novo vodstvo SKH nisu izabrani neki od najdugovječnijih rukovodioca poput Milke Planinc, Ive Latina, Josipa Vrhovca, Jakova Sirotkovića, Jure Bilića, Marijana Cvetkovića i Milutina Baltića. Novi šef SKJ postao je razmjerno neprobojan, dugogodišnji partijski kadar srednjega ranga Stanko Stojčević. Na Međunarodni dan prava čovjeka, na 184. sjednici Predsjedništva CK SKH 10. prosinca 1989., pred 11. kongres SKH donesena je najvažnija odluka za mandata Stanka Stojčevićeva i sekretara Predsjedništva CK SKH Dragutina Dimitrovića. Jedva, za jedan glas, sankcioniran je višestranački sustav i raspisivanje višestranačkih izbora. Sabor SR Hrvatske tijesnu odluku CK SKH, donesenu bez članova CK SKJ, potvrdio je na samom kraju 1989.⁵⁰ U kontekstu „hrvatske šutnje“, kako se obično opisivalo ponašanje hrvatskih političara tijekom osamdesetih jer su rijetki imali hrabrosti na nešto odlučniji način progovoriti o krizi u kojoj se nalazila zemlja, bilo je to veliko postignuće. Diskurs vlasti bio je posve ispražnjen.

Jugoslavensko udruženje književnika raspalo se još 1985., a Štafeta mladosti – događaj koji je povezivao cijelu zemlju i slavio kult Josipa Broza Tita – ukinuta je 1987. godine. Omladinski tisak, posebno *Polet*, neprestano je probijao prostor medijskih sloboda u Hrvatskoj. Javljanje se supkulturne skupine poput pankera i šminkera. Nespremnost milicije na proboj takvih pojava pokazuje i pokušaj „čitanja“ grafita „PUNK“ i zaokruženog „A“ (što je značilo ‘anarhija’) kao „Pomozite ustanak naroda Kosova“ i „Albanija“, vjerojatno na tragu nemira na Kosovu. Kriza je duboko zahvatila različite društvene segmente. Hrvatski političar Slavko Šajber, osobito angažiran u sportu, šef Nogometnog saveza Jugoslavije, poništio je posljednje kolo nogometnog prvenstva Jugoslavije 1985./1986. zbog namještanja. Politizacija u sportu, koje je bilo od samih početaka zajedničke lige (u Zagrebu se 1951. nakon polufinalne utakmice za Kup maršala Tita u Maksimiru demonstriralo gradom, uz neugodne parole, nakon čega je slijedilo suđenje⁵¹), posebno se intenzivirala u vrijeme raspada SFRJ. Na pripremnoj nogometnoj utakmici s Nizozemskom u Zagrebu 1990. gosti su – čija je trobojnica jednaka kao hrvatska – pozdravljeni, dok su nogometaši izbornika, Hrvata Ivica Osima, izviždani, vjerojatno dijelom zato što u ekipu Jugoslavije nisu uvršteni neki od hrvatskih igrača.⁵² Sukob navijača Crvene zvezde i Dinama 1990. na Maksimiru u svibnju 1990. postao je simboličnim početkom otvorenog sukoba Zagreba i Beograda. Sportskih je uspjeha hrvatskih klubova ipak bilo. Zagrebačka Cibona bila je klupski prvak Europe u košarci 1985. i 1986. godine, a splitska Jugoplastika košarkaški prvak Europe 1989., 1990. i 1991. godine. U Zagrebu je 1987. organizirana „Univerzijada“; svjetska sportska manifestacija i samodoprinos koji je raspisan iskoristili su se za mobilizaciju cijele Republike i izgradnju nekih od kapitalnih objekata u Zagrebu. Bio je to početak obnove Zagreba koji je dotad imao sivi, zapušteni izgled. Nakon „Mediterranskih igara“ u Splitu 1979., a prije „Europskog atletskog prvenstva“ 1990., također u Splitu, bio je to najveći

⁵⁰ Darko Hudelist, *Banquet u Hrvatskoj. Prilozi povijesti hrvatskog višestranačja 1989-1990.*, Zagreb 1999, 177-212; Zdenko Đuka, *Račan. Biografija*, Zagreb 2005, 43-44; Bilandžić, *Povijest izbliza. Memoarski zapisi 1945.-2005.*, Zagreb 2006, 340; I. Goldstein, *Dvadeset godina samostalne Hrvatske*, 60-61.

⁵¹ Jakovina, *Američki komunistički saveznik*, 422.

⁵² Ivica Buljan – Vlado Vurušić, *Nogomet. Svjetska prvenstva*, Zagreb 2010, 369.

sportski događaj u republici koji je infrastrukturno podigao dva najveća grada. Na polju masovne kulture, na vrlo gledanoj manifestaciji izbora za pjesmu „Eurovizije“, gdje je Jugoslavija desetljećima sudjelovala kao jedina socijalistička zemlja, najprije je zagrebačka skupina „Novi fosili“ 1987. osvojila četvrto, a zadarska skupina „Riva“ 1989. prvo mjesto.

Vanjskopolitički je položaj Jugoslavije nakon smrti Josipa Broza Tita slabio, ali je i dalje diplomacija ostajala uglednija, snažnija i organiziranija od države koju je predstavljala. Kasniji je razvoj i pokazao kako na unutarnju politiku vanjska ne može djelovati usmjeraujuće, dok je obrnuto moguće. Zemlja koja je na međunarodnoj sceni značila puno kao disident u komunističkom pokretu, kasnije kao vođa Pokreta nesvrstanih zemalja, bila je najprepoznatljivija po lideru, potom po diplomaciji, a tek onda po vlastitim postignućima. Bez Tita, s dramatičnom krizom u zemlji, položaj se rapidno brzo pogoršavao. Čak je i postojanje kolektivnog šefa države sve učinilo manje jasnim: tko predstavlja zemlju i tko su ljudi koji je vode mnogima nije bilo jasno. Stoga je i nastojanje da se 1988. izbore domaćinstvo, a godinu dana kasnije u zemlji i održi 9. konferencija PNZ-a prije svega predstavljalo namjeru posljednjeg saveznog sekretara za vanjske poslove Budimira Lončara da se zemlji pošalje poruka o važnosti sabiranja unutarnjopolitičkih faktora. Kao predsjedateljica PNZ-a, SFRJ bi bila vidljivija i pozivana na sve međunarodne događaje. Diplomacija je u svom nastojanju uspjela, ali raspadajuća zemlja u krizi nije se mogla očuvati. Raspadanje komunističkog lagera i zanimanje Zapada okrenulo je smjer prema do jučer zatvorenim državama Varšavskog ugovora. Jugoslavija je i dalje ostajala važna, ali niti izdaleka onako kako je to bilo ranije. SAD je inzistirao na poštovanju ljudskih prava i reformama, uz naznaku da privilegiranog položaja kakav je postojao tijekom Hladnog rata više neće biti.⁵³

Izbor novog šefa SKH 1989. u Hrvatskoj obavljen je najdemokratskije do tada. Vodila se javna rasprava, a čak su se u televizijskoj emisiji suočili Ivo Družić i Ivica Račan, obojica članovi iste Partije. Većinu glasova dobio je Račan. Hrvatski član Predsjedništva SFRJ, kamo je otišao s mjesta predsjednika Predsjedništva SKJ, postao je Stipe Šušar. Premda na glasu kao ideološki tvrd, no činičan i duhovit, sukobljavao se s rastućim srpskim nacionalizmom Slobodana Miloševića i postao iznimno nepopularan u Srbiji, što ga je gotovo automatski, barem u kratkom razdoblju, učinilo popularnim u Hrvatskoj.

Četrnaesti izvanredni kongres SKJ u Beogradu od 20. do 22. siječnja 1990. još je jednom posve transparentnim učinio podjele unutar jugoslavenske federacije. Slovenski zahtjev da se ukine vodeća uloga SKJ i stvori savez nezavisnih partija, a sve na tragu borbe za liberalizaciju odnosa unutar SKJ koja se u zemlji intenzivirala nakon uspona Slobodana Miloševića na vlast u Srbiji, doveo je do prekida rada Kongresa. Najprije je Ciril Ribičič, predsjednik slovenskih komunista, zaključio da su se stvorili uvjeti za napuštanje sastanka, što su Slovenci i učinili. Potom je Ivica Račan u ime hrvatskih komunista zatražio da se Kongres prekine i pokuša naći političko rješenje, objavljujući kako će se suzdržati od bilo kakvog glasovanja. Zbog straha od razbijanja SFRJ i socijalističkog sustava koji je jamčila jedinstvena Partija, prekid rada Kongresa podržala je i partijska organizacija JNA, koju je vodio admiral Petar Šimac, inače Hrvat iz Bihaća. Bile su to posljednje vidljive manifestacije unitarno-jugoslavenskoga gledanja na Federaciju u oružanim snagama prije no što se armijski vrh i većina sastava posve okrene prema Slobodanu Miloševiću, verbalnom jamcu očuvanja jedinstvene države. Predsjednik SIV-a Ante Marković, koji je dominirao

⁵³ Jakovina, *Treća strana Hladnog rata*, 581-597, 601-633.

hodnicima beogradskog Sava Centra u trenucima kada je nestajao jedan od posljednjih stupova SFRJ, zvučao je silno optimistično tvrdeći kako država mora funkcionirati bez obzira na to funkcionira li Partija.

Hrvatski političar Ante Marković, dugogodišnji glavni direktor „Rade Končara“, uspio je razmjerno brzo inflaciju od 1.240% svesti na minimum vezanjem jugoslavenskog dinara za njemačku marku u odnosu 1 : 7, osiguranjem konvertibilnosti, stvaranjem deviznih rezervi i pokretanjem mjera slobodnog tržišta. Unatoč retoričkoj potpori Zapada, bez stvarne volje i mogućnosti da se obračuna s generatorima krize u državi, bez političkog konsenzusa, mjere koje je povukao, nazivane i „novim socijalizmom“, bile su uzaludne. U trenutku kada se srušila hladnoratovska ravnoteža, bez Partije, uz godinama načete državne strukture, nikakvi pokušaji reformi, a još manje optimizam političara, nisu mogli zaustaviti međunacionalne sukobe.⁵⁴

Novostvorene političke organizacije u Hrvatskoj, od kojih je Hrvatski socijalno-liberalni savez, kasnije stranka, bio prvi, a slijedile su i mnoge druge, ionako ili nisu vidjele Hrvatsku u Jugoslaviji ili su tražile dramatične promjene odnosa unutar Federacije na koje spremnosti s druge strane nije bilo. Najvažnije stranke bile su Hrvatska demokratska zajednica s Franjom Tuđmanom na čelu, Koalicija narodnog sporazuma (imala je deset članova, a među njima i HSLS te u zemlji obnovljenu Hrvatsku seljačku stranku, a vodstvo su im činili i dotada nestranački organizirani Miko Tripalo i Savka Dabčević-Kučar) i Savez komunista Hrvatske – Stranka demokratskih promjena (SKH–SDP) Ivica Račana. Srbija je željela recentralizaciju zemlje, što je s fokusom međunarodne zajednice na europski istok i Irak omogućilo da se kriza ubrza. Hrvatska u isto vrijeme nije činila puno kako bi se tenzije ublažile. Na prvim demokratskim izborima, održanima u dvama krugovima u travnju i svibnju, HDZ je, zahvaljujući tako skrojenom zakonu, s 41,9% glasova odnio uvjerljivu pobjedu od gotovo 60% mjesta u Saboru. Iako je Hrvatska još uvijek bila dijelom Jugoslavije, paradoksalno, s Hrvatima na čelu Predsjedništva SFRJ nakon što je Stipu Šuvara zamijenio hadezeovac Stipe Mesić, Hrvatima Antom Markovićem na čelu SIV-a, Hrvatima Budimirom Lončarom na čelu Saveznog sekretarijata vanjskih poslova i hrvatskim Srbinom Veljkom Kadrijevićem na čelu Saveznog sekretarijata za narodnu obranu, odlučivanje o sudbini države provodilo se negdje drugdje. Republike su bile glavni čimbenici u Federaciji, pokušaji pregovaranja šefova republičkih predsjedništava, bez saveznih organa, nisu vodili rješenju, a Jugoslavija se sve više približavala ratovima u kojima je nestala.

---

⁵⁴ Duka, Račan, 49-50.